

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΌΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1947

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,"
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ. Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΡΜΗΝΕΥΤΗΣ *

Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστὴμὴ στὸν τόπο μας λίγες μορφές κατῶρθωσε νὰ δημιουργήσει ἕως τῶρα, ποὺ νὰ μποροῦν, χάρις στὸ ἔργο τους, νὰ μείνουν ζωντανές πάνω ἀπὸ τὸ ρέμα τοῦ χρόνου καὶ νὰ προσφέρουν στοὺς μεταγενέστερους βοήθεια γιὰ τὴ ζωὴ τους. Ὅσοδήποτε μεγάλη κι ἂν ἦταν ἡ ἐπίδραση ποὺ εἶχαν στοὺς σύγχρονούς τους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς πέρασαν μαζί με τὰ χρόνια καὶ τὸ μόνο ποὺ ἀφήσανε εἶναι ἡ σιωπηλὴ ἔμμεση ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο καλὴ ἢ κακὴ συνέχεια τῆς πνευματικῆς τους ἐργασίας. Τοῦτο εἶναι βέβαια μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς φιλολογίας, ποὺ ἐρμηνεύει τὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος χωρὶς καὶ νὰ δημιουργεῖ. Μέσα δμως στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς εἶναι νὰ φέρνει στὸν σύγχρονο τὸν λόγο τῶν μεγάλων νεκρῶν καί, βαθαίνοντας τὸ παρόν, νὰ τὸ ἐνώνει μετὰ τὸ παρελθόν καὶ μετὰ τὸ μέλλον. Ὁ φιλόλογος γίνεται ἔτσι ζωντανὸς φορέας τῶν πνευματικῶν ἀξιών τοῦ παρελθόντος καὶ μαζί, κατὰ τὴ δύναμὴ

τοῦ καὶ τῆς δύναμης τῶν μορφῶν ποὺ ἀνασταίνεται μετὰ τὸν λόγο του, δημιουργὸς τῶν μεταγενεστέρων. «Πολιτισμός», λέει ἕνας βαθύς λόγος, «σημαίνει ἀναστροφή μετὰ τοὺς νεκρούς». Κι ἀνάμεσα σὲ δσοὺς μποροῦνε νὰ πραγματοποιοῦν ὑπεύθυνα τὴν ἀναστροφή αὐτὴ, εἶναι καὶ ὁ δουλευτὴς τῆς φιλολογικῆς ἐπιστῆμης. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ λιγοστοὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀφῆσαν, φεύγοντας ἀπὸ τὴ ζωὴ, μιὰ πραγματικὰ γόνιμη πνευματικὴ ἐργασία, πρέπει νὰ γίνονται ἀδιάκοπα ἀντικείμενα μελέτης. Ὁ νέος φιλόλογος ἔχει τὴ δυνατότητα ἔτσι νὰ μὴν ἀρχίζει τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς ψελίσματα, ἀλλὰ νὰ ἐπιχειρήσει νὰ τὴ συνεχίσει ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ σημεῖο ποὺ τὴν ἔφτασαν οἱ μεγάλοι προγενέστεροί του. Ἡ παρουσία του τότε στὴν πνευματικὴ ζωὴ δὲν θὰ εἶναι ἕνα μοναχικὸ ἀτομικὸ φαινόμενο, ἀλλὰ τμῆμα ἱστορίας, κρῖκος σὲ μιὰ μακρὰ παράδοση, ἀκόμη κι ἂν φτάσει στὴν ἀνάγκη νὰ πάρει ἄλλους δρόμους ἀπὸ ὅ,τι τοῦ εἶχε κληροδοτήσει ἡ παράδοση.

* Σημ. τ. «Νέος Ἔστις». — Ὁ συγγραφεὺς τοῦ μελετήματος τούτου, ἂν ἤξαιρε ὅτι ἡ ἐργασία του δὲ θὰ ἦταν μέρος ἐνός τιμητικοῦ ἀφιέρωματος, ἴσως θὰ ἐπέμενε περισσότερο στὴς ἀδύνατες πλευρὰς τοῦ ἔργου τοῦ Ἀποστολάκη. Θὰ ἔγραφε, λ. χ., νὰ ἐλεγχθεῖ περισσότερο ἡ δεκτικότητά του καὶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἦταν ἐκεῖνη ποὺ θὰ τὸν βοηθοῦσε νὰ πλησιάσει, νὰ αἰστανθεῖ καὶ νὰ ἐκτιμήσει περισσότερες ἰδιοσυγκρασίες καὶ ὅλες τὶς ἀξιολογῆσιμες μορφές τῆς τέχνης ποὺ παρουσίασαν καὶ ἡ Ἑλληνικὴ καὶ οἱ ἕντες λογοτεχνίες.

Ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς φιλόλογους στὴ νεοελληνικὴ ζωὴ ποὺ ἀφῆσαν οὐσιαστικὸ πνευματικὸ ἔργο γιὰ τοὺς μεταγενέστερους. Ἡ ἐμφάνισή του στὰ γράμματά μας ἔγινε τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ δημοτικισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ κλονίζει μετὰ τὴν πολεμικὴ του τὸ κύρος τῆς λογίας παραδόσεως καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀντικατα-

στήσει μὲ τὴν τυπολατρεία καὶ τὴν ἀνευθυνολογία τῶν πρώτων δημοτικιστῶν. Ὁ Ἀποστολάκης δὲν ἐξακολούθησε τὴν ἐργασία τῶν λογίων διδασκάλων του· οὔτε ὁμῶς προσεχώρησε στὴν ἀνεμολογία τῶν πρώτων δημοτικιστῶν. Κρατώντας ἀπὸ τοὺς πρώτους τὴν πίστη στὶς μεγάλες μορφές τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας καὶ παίρνοντας ἀπὸ τοὺς δεύτερους τὴν πρόθεση νὰ δημιουργηθεῖ νεοελληνικός πολιτισμός, παρουσιάστηκε στὰ γράμματά μας ὡς αὐτοβύναμη προσωπικότητα ἐπάνω σὲ δικό της βᾶθρο. Ἀπὸ τὴ λόγια παράδοση τὸν χωρίζει ὁ πόθος νὰ φτάσει σὲ οὐσιαστικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ πνεῦμα τῶν μεγάλων τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος· ἀπὸ τὸν πρῶτο δημοτικισμό, ἡ ἀνάγκη νὰ ξεπεράσει τὴν ἀντιπνευματικὴ συζήτηση γιὰ τὴν μορφή τῆς γλώσσας καὶ τὴν ἐξ Ἰσοῦ ἀντιπνευματικὴ, ἀνεύθυνη καὶ κούφη ὠριολογία. Καὶ τὸ δικό του, τὸ προσωπικό βᾶθρο, εἶναι ἡ ἱεράρχηση τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης. Ἐνῶ ἡ λόγια παράδοση ἐξακολουθοῦσε νὰ μένει σὲ μιὰν οὐσιαστικὰ ἀχρηστὴ γιὰ τὸν νεοελληνικό πολιτισμὸ ἐπιφανειακὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, καὶ ἐνῶ ὁ δημοτικισμὸς ἐκλόνηζε ὅ,τι ὑπῆρχε, χωρὶς νὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ παρουσιάσει τίποτε ἄλλο σταθερό, ὁ Ἀποστολάκης ἀξιολόγησε τὴν πνευματικὴ μας παράδοση καὶ προσέφερε στὸ ἔθνος τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσει τὰ ἀληθινὰ θεμέλιά του.

Ἐμεῖς οἱ νεώτεροι πρέπει νὰ σταθοῦμε μακριὰ ἀπὸ τὰ ἄγωνα σχήματα τῆς «λογίας παραδόσεως» καὶ τοῦ «δημοτικισμοῦ» καί, ἀφοῦ κρατήσουμε ὅ,τι ἀξιο εἶχαν καὶ οἱ δύο κινήσεις, νὰ προσπαθήσουμε νὰ φτάσουμε στὴν κατανόηση τῶν σταθερῶν ἀξιών τῆς ἱστορίας μας. Στὴν προσπάθεια αὐτῇ, τὸ πνευματικὸ ἦθος τοῦ Ἀποστολάκη θὰ μᾶς εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους βοηθοὺς. Ἐκεῖνο ποῦ τὸν χαρακτηρίζει ἐντελῶς ἰδιαίτερα εἶναι ἡ ἐλευθερία του μπροστὰ σὲ ὅσα γύρω του ἐλέγονταν μὲ τυμπανοκρουσίες καὶ μὲ ἰαχές, καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐλευθερία αὐτῇ τὸ ξαναζύγισμα τῆς πνευματικῆς παράδοσης τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Καὶ τὰ δύο, μαθήματα μεγάλα.

Ἦστε ἀπὸ μερικὰ δευτερότερα ἀρθρίδια γιὰ διάφορα βιβλία, ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ ἔγινε μὲ τὴ διεξοδικὴ μελέτη του «Ὁ βίος τοῦ Θωμᾶ Καρλάιλ». Ἡ ἐρμηνεία τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἄγγλου κριτικοῦ ἢ μελέτη αὐτῇ δὲν προσφέρει περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι θὰ προσέφερε μιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐργασία ἐνός εὐσυνείδητου νέου μελετητῆ· τίς ἀδυναμίες του τίς ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀποστολάκης: «Δὲ θὰ νόμιζα πὼς δὲν ὑπάρχουνε πολλὲς ἀτέλειες στὴ μελέτη αὐτῇ, ἀφοῦ μιὰ φορά ξέρω καλὰ τὴν περιορισμένη ἀτομικὴ τῆς ζωῆς μου ἐμπειρία. Γι' αὐτὸ ἡ ἐπιθυμία μου εἶναι μεγαλύτερη νὰ βρεθοῦνε ἄνθρωποι ὄχι μὲ ἀφτονώτερα

τὰ ἐξωτερικὰ μέσα καὶ μὲ πλουσιώτερες τίς πληροφορίες, ὅσο μὲ μεγαλύτερη κι ἀληθινώτερη τῆς ζωῆς τους ἐμπειρία νὰ γράψουνε γι' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο». Πέρα ὁμῶς ἀπὸ τίς τυχόν ἀτέλειες στὴν ἐρμηνεία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Καρλάιλ, ὅπως καὶ πέρα ἀπὸ τίς, γιὰ τὸν ἴδιον τὸν Ἀποστολάκη ἀργότερα, ὑπερβασίες στὴν τυπικὴ καὶ οὐσιαστικὴ μορφή τῆς γλώσσας του, τὸ θέμα καὶ ἡ μέθοδος τοῦ πρώτου αὐτοῦ δημοσιεύματός του ἀποτελοῦν πράξη μὲ οὐσιαστικὰ παιδευτικὰ στοιχεῖα. Γιατὶ νὰ μιλήσει γιὰ τὸν Καρλάιλ δὲν ἦταν ἡ περιέργεια ἢ ἡ ματαιοδοξία ποῦ τὸν παρακίνησαν, ἀλλὰ ὁ πόθος νὰ γνωρίσει μιὰ μεγάλη μορφή καὶ νὰ τὴν ἀναστήσει μέσα του, γιὰ νὰ τὸν συντροφεύσει στὰ κατοπινὰ βήματά του. Βιογραφία τοῦ Καρλάιλ προϋποθέτει μακρόχρονη ἀναστροφή καὶ μὲ τὸ ἔργο του καὶ μὲ τίς ἐργασίες ἐκείνων ποῦ προσπάθησαν, ὅσο ζοῦσε καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατό του, νὰ μετατρέψουν τὸ λόγο του σὲ κανόνες πνεύματος καὶ ἤθους. Καί, παράλληλα, προϋποθέτει τὴν ἀμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸ πλῆθος τῶν θεμάτων, ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν ἱστορία, ποῦ δούλεψε ὁ Ἄγγλος κριτικός. Στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ πνεύματος τὸ πρῶτο δημοσίευσμα του εἶναι τὸ στερεώτερο κριτήριο γιὰ τὴν ἀξία τῆς πορείας του πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ὁ Ἀποστολάκης δὲν ἄφησε νὰ χαθεῖ ἡ νιότη του στὶς παρόδους τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ μάλιστα στὸν τόπο του καὶ στὴν ἐποχὴ του, παραπλανώντας τὴν μὲ περιέργειες ἢ ματαιοδοξίες, ἀλλὰ τὴν ὠδήγησε στὴ στερεότητα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου τοῦ Καρλάιλ, μαθητεύοντας ἔτσι «παρὰ τοὺς πόδας» μιᾶς μεγάλης ψυχῆς καὶ ἀντλώντας ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς διδαχῆς τῆς ἀμόλυπτης ἀπὸ κάθε δευτερότερος περισπασμοὺς πνευματικῆς ἐργασίας. Καὶ μαζί μὲ τὸ παιδευτικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τοῦ θέματος, παιδευτικὴ σημασία ἔχει καὶ ἡ μέθοδος ποῦ, βγαλμένη μέσα ἀπὸ τὸ θέμα του, βοήθησε τὸν Ἀποστολάκη νὰ ἐρμηνεύσει τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Καρλάιλ: «Προτοῦ προσέξουμε τὸ πρόσωπο τοῦ διπλανοῦ μας, προτοῦ ἐξετάσουμε ἂν ἔχει μαῦρα ἢ γαλανὰ μάτια, ἢ πότε καὶ πὼς ἔγιναν οἱ ρυτίδες στὸ μέτωπό του, προτοῦ μάθουμε πόσες φορές τρώει τὴν ἡμέρα ἢ ἂν ὑποφέρει ἀπὸ τὸ στομάχι του, προτοῦ κυττάξουμε κώδικες καὶ παλίμψηστα νὰ βροῦμε πὼς λεγόταν ὁ παπούλης του κ' ἢ γιὰ τὴν αἰτία του, καὶ κοντολογίης προτοῦ ἀρχίσουμε νὰ φροντίζουμε γιὰ τὴ βιογραφία του καὶ τὴ φυσιολογία του, φροντίζουμε γιὰ τὸ ἔργο του. Κ' εἶναι πολὺ σωστὸ νὰ γίνεται ἔτσι, γιατί στὸ τέλος τί μᾶς νοιάζει γιὰ πράγματα ποῦ καὶ μεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε τὰ ἴδια ἢ ἀνάλογα;... Ἦστε πάλι ὁ συγχρονισμὸς μᾶς γλυτώνει ἀπὸ πολὺν κόπο, ποῦ θὰ κάμῃ ὁ μεταγενέστερος ἱστορικός θέλοντας νὰ μῆνι στὸ πνεῦμα μιᾶς περασμένης ἐποχῆς. Οἱ συγκαίρινοὶ ἄνθρωποι μόνο καὶ μόνο πὼς ἔζησαν τὴν ἴδια στιγμὴ καὶ στὸν

Ίδιο τον τόπο, είχαν με τοῦτο μίαν άόρατη κοινή βάση άναμεταξύ τους κι εύκολώτερα καταλαβαινότανε ο ένας με τον άλλον άπ' όσο θα καταφέρη ο Ιστορικός, μ' όσα τά σύνεργα και τά τεχνητά μέσα της έπιστήμης». Τά λόγια τούτα, γραμμένα τέσσερα χρόνια άργότερα από τον Άποστολάκη, έξηγοῦνε καθαρά τή μέθοδο της έργασίας του για τον Καρλάιλ: 'Από τον όγκο των πληροφοριών πού είχε συγκεντρώσει στο τετράτομο βιβλίο του ο Φρουδέ καθώς και από τό άλλο ύλικό πού βρίσκεται σωριασμένο στις «Reminiscences» του ίδιου του Καρλάιλ και στις εκδόσεις των έπιστολών του από τον Oldenberg, τον Φρουδέ και τον Alex. Καρλάιλ, ο Άποστολάκης στάθηκε σ' ελάχιστα μόνο στοιχεία, σ' εκείνα ειδικά, όπως ή σχέση του Καρλάιλ με τους γονείς του, με τή γυναίκα του, με τήν Lady Ashburton και με τον Γκαίτε, πού είχαν μυθική σημασία, πού δέν ήταν, μ' άλλα λόγια, άπλοι δεσμοί του Καρλάιλ με τή γύρω του πραγματικότητα, αλλά σχέσεις πλασμένες από τήν Ίδια και για τήν Ίδια τήν ψυχή του. 'Η μέθοδος αυτή άνήκει άποκλειστικά και μόνο στους άξιους έργατες του πνεύματος, σε όσους ή άναστροφή με τους μεγάλους της Ιστορίας είναι δρόμος πρὸς τή γνωριμιά και τή στερέωση του ίδιου έαυτού τους. 'Ο Άποστολάκης δέν πολυπραγμόνησε γύρω από ματαιολογίες, άφίνοντας έτσι να σκορπιστεί ή ψυχή του επάνω σε άτελεύτητες δεύτερης σημασίας έρευνες, πού δέν μπορούν παρά να συσκοτίσουν και όχι να φωτίσουν τό πρόσωπο, αλλά επικοινωνήσε με τό έργο του Καρλάιλ και με όσα στοιχεία από τή ζωή του ήρώα του έρμηνεύουνε τό έργο του. Τήν πνευματική αυτή στάση του Άποστολάκη μπροστά στο θέμα του, στάση πού δέν ήταν παρά διάλογος μίς νέας ψυχής με έναν μεγάλο διδάσκαλο της φιλολογίας και της Ιστορίας, θα τήν ξαναβρούμε άργότερα, εύρύτερα και βαθύτερα δουλεμένη, στα κατοπινά του δημοσιεύματα. 'Ο «Βίος του Θωμά Καρλάιλ» άποτελεί από τήν άποψη τούτη τήν άπόδειξη, πώς τό πνεύμα του Άποστολάκη υπήρξε μιά σταθερή μορφή, πού αναπτύχθηκε διαμορφώνοντας τον ίδιο τον έαυτό της, όπως τό φυτό πού αναπτύσσει τή μορφή του από τον σπόρο του.

'Ο «Βίος του Θωμά Καρλάιλ» ήταν ή διαλεκτική άντιπαράθεση μίς νέας ψυχής με έναν από τους μεγαλύτερους φορείς του πνεύματος στην Ιστορία. Τό άκόλουθο δημοσίευμα του Άποστολάκη, «Ένας φιλολογικός πρόγονος—Γιάννης Καμπύσης»,⁴ ήταν ή διαλεκτική άντιπαράθεση της Ίδιας αυτής ψυχής με τήν εποχή της.

Από τούτη τήν ανάγκη κινημένος έγραψε για τον Καμπύση ο Άποστολάκης: «Για να γράψω για τον Καμπύση μ' έσπρωξε πιο πολύ ή εποχή, όπου έτυχε να ζω, παρά τό πρόσωπο με τήν αξία του. 'Αν ήτανε να

κυττάζω μόνο τούτο, δε θα τολμούσα ποτέσ μά μήτε και θα τό επιθυμούσα να ταράξω τον ύπνο του στη μνήμη μας. Μά για τήν εποχή του όμως ο καθένας έρχεται στην άνάγκη να πη δυό λόγια ή για να τήν παινήσει ή για να τήν κατηγορήσει. 'Αν άποφάσισα στα παρακάτω να φανερώσω τά παράπονά μου με τήν εποχή μας, αυτό δε γίνηκε από πόθο για διδαχή, παρά για ένα προσωπικό λυτρωμό και για μιά δοκιμή, μήπως και μπορέσει κανείς πετώντας από πάνω του κάθε περίσσιο και τυχαίο να κάνη κάτι πιο άναγκαίο και πιο δικό του». ⁵ Στο «Βίο του Θωμά Καρλάιλ» ο Άποστολάκης έφτιαχνε τά όπλα του για τή μάχη της ζωής. Στον «Γιάννη Καμπύση» γύρισε, και είδε τους πνευματικούς του συνοδίτες, εκείνους πού θα δέχονταν και θα συντρόφιαζαν τό λόγο του, λόγο πλασμένο μέσα στη φωτιά της διδαχής των μεγάλων του πνεύματος. 'Ο Γιάννης Καμπύσης, χωρίς σημασία ο Ίδιος ως πρόσωπο, ήταν στα συστατικά του πνεύματός του σύμβολο των διανοουμένων της νέας Έλλάδας, «θύμα της και καταστροφή της» μαζί, και σαν τέτοιο τον μελέτησε και τον έπρόβαλε στους διπλανούς του ο Άποστολάκης.

'Ακόλουθος και έδω με τήν μέθοδο του «Βίου του Θωμά Καρλάιλ», στάθηκε στο καιριώτερο από τά πνευματικά φαινόμενα του Γιάννη Καμπύση και από εκεί έζήτησε να έρμηνεύσει τό έργο του, παραμερίζοντας τό άλλο ύλικό πού είχε. Τό φανέρωμα τούτο, ή σχέση του Καμπύση με τή Γερμανία, ούτε τυχαίο ήταν για τον Καμπύση ούτε και τόσο ειδικό, ώστε να άνήκει μονάχα σ' αυτόν. Και δέν ήταν τυχαίο, γιατί ο Καμπύσης «παρουσιάζεται στον τόπο μας κήρυκας της άξίας της Γερμανικής σκέψης, της λογοτεχνίας, της Γερμανικής ζωής» τό ταξίδι του στη Γερμανία κ' ή διαμονή του είναι τό σπουδαιότερο γεγονός στη λιγόχρονη ζωή του με τό γεγονός αυτό μετρήθηκε όλη ή έσωτερική δύναμή του». ⁶ Και δέν ήταν ούτε ειδικό, γιατί στο φανέρωμα τούτο ένυπήρχε ή μέθοδος σκέψης πολλών άλλων Έλλήνων στη σχέση τους με τις παιδευτικές άξίες. Τά τρία χαρακτηριστικά της σχέσης του Καμπύση με τή Γερμανία είναι και, γενικώτερα, χαρακτηριστικά της σχέσης πολλών Νεοελλήνων με τό πνεύμα: «Και τώρα άς δοῦμε από κοντά τί λένε τ' άρθρα του Καμπύση για τή Γερμανία. 'Αν άναλύσει κανένα άπ' αυτά θα βρής πώς έχει τρία συστατικά: α'. φριχτή παρανόηση σε κείνα πού μεταφράζει β'. ζιππασμό σ' ότι βλέπουνε τά μάτια γύρω τους, και γ'. τή συνηθισμένη Ρωμείκη σκέψη, άέρα δηλαδή και λόγια». ⁷ 'Η θέση πού έχει ο Καμπύσης σήμερα στην πνευματική μας ζωή άρκει, ώστε να μην χρειαστεί να παρουσιαστοῦν ξανά τά παραδείγματα πού παραθέτει πειστικά ο Άποστολάκης. Καθώς άλλωστε ο Καμπύσης χρησιμο-

ποιήθηκε όχι για να μετρηθεί ή αξία του, αλλά για να φωτιστεί με την περίπτωση του ή εποχή, το θέμα παύει να είναι ούσιαστικά αυτός ο ίδιος και γίνεται η μέθοδος σκέψης των ανθρώπων των γραμμάτων στην Ελλάδα. Η «φριχτή παρανόηση σε κείνα που μεταφράζει» ο Καμπύσης είναι αποτέλεσμα άνιερης επικοινωνίας με το πνεύμα, γιατί ενώ «το πνεύμα, τα γράμματα θέλουνε καιρό, ήσυχία, ανιδιοτέλεια και πίστη απόλυτη για το έργο σου, στη φιλολογική παραγωγή του τόπου μας βλέπεις να βασιλεύη το αντίθετο: η βιασύνη, η σπασμωδική κίνηση, κ' η έλπίδα στην επιτυχία είναι τα κυριώτερα κίνητρά της».

Η αρνητική τούτη διαπίστωση ένέχει μέσα της την θετική κατάκτηση, πως η πνευματική ζωή, αν είναι να γίνεται και να μένει άγνη, χρειάζεται επίμονη και σιωπηλή εργασία μέσα από δοκιμασίες, στερήσεις και πόνους. Γιατί εδώ δεν πρόκειται ούτε για ματαιοδοξία, ούτε για ωφέλη ύλικά, αλλά για τη ζωή και το θάνατό μας, πρόκειται για τα θεμέλια, τους τοίχους και τη στέγη που θα καλύψουνε το βίο μας μέσα στην αίνιγματικότητα του κόσμου που μας περιβάλλει. Σ' αυτόν τον χώρο και τον χρόνο εργάζεται ο άνθρωπος του πνεύματος, και αυτό το ήθος εργασίας, που ο Αποστολάκης τό ξμαθε από το παράδειγμα του βίου του Καρλάιλ και διά μέσου του βίου τούτου από τα παραδείγματα των μεγάλων του πνεύματος, είναι που δεν διαπιστώνει

μελετώντας την εποχή του. Το ίδιο αυτό φαινόμενο τό διατύπωσε αργότερα επιγραμματικά ο Φώτος Πολίτης με τη φράση του: «Φαινομαι, άρα ύπάρχω». Και η φαινομενικότητα τούτη της ζωής, που δημιουργεί την ψευδαισθηση της ύπαρξης, όχι μόνο δεν έχει σχέση με το πνεύμα, αλλά και είναι η καταστροφή του. Γιατί τό πνεύμα άνθίζει μέσα στη σιγή και στην προσπάθεια. Ο «ξιπασμός» έξ άλλου «σε ό,τι βλέπουνε τά μάτια γύρω τους», άνεξάρτητα και πάλι από την ειδική περίπτωση του Καμπύση, που γι' αυτήν ο Αποστολάκης παρουσιάζει συντριπτικά παραδείγματα, είναι και αυτός τυπικό χαρακτηριστικό της λογοτεχνικής ζωής στην Ελλάδα: «Δυνατό τό ρέμα της ζωής στη Γερμανία κι από χίλιες δυό μεριές κα-

τέβαινε με φόρα κάτω— από τά περασμένα, από τά σύχρονα — που ο δόλιος ο Καμπύσης δε μπόρεσε διόλου να σηκώσει τό κεφάλι να σταθή λήφτερος και να δη γύρω του. Τόν κουκουλώσαν από παντού οι έξωτερικές έντύπώσεις και δύναμη δεν έχει να χωρίση γύρω του έναν τόπο άπειραχτο άπ' αυτές όπου να σταθή και να σκεφτή».

Η κατηγορία αυτή έναντιόν της νέας ελληνικής λογοτεχνίας, που δεν είναι καν λογοτεχνία όσο εξακολουθεί να ξιππάζεται από τις επιφάνειες των πραγμάτων και τους ήχους των όνομάτων, στο βάθος προέρχεται από τό αίτημα του πνεύματος για την ιεράρχηση και την αξιολογία της ζωής μας. Αν η επικοινωνία του Καμπύση με την έξωτερική πραγματικότητα γινόταν κάτω από τους νόμους του πνεύματος, τά ιδώματα και τά ακούσματα του θα είχαν ιεραρχηθεί και, στο τέλος, αντί να γίνει άχθοφόρος των ξένων, θα έφτανε στο στέριωμα του νου και της καρδιάς του.

Τό αποτέλεσμα της αναρχικής τούτης παιδείας του στά ξένα, ο Καμπύσης τελικά τό πρόβαλε στη «συνηθισμένη Ρωμείκη σκέψη, άέρα δηλαδή και λόγια». «Τά πεταχτά λόγια ενός ανθρώπου ή ένα βιβλίο μας είναι πολύτιμα όχι σά φανερώνουνε μιά ξερή γνώση δανεισμένη κι αυτή άπ' άλλου, ή σάν ξαναλένε ιδέες ή πράγματα ειπωμένα, ή σάν περιγράφουνε γεγονότα από τόν έξωτερικό κόσμο, παρά σά δείχνουν έμπειρία ζωής».¹⁰ Η έμπειρία τούτη έλειψε από τόν Γιάννη

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

[Στό Βερολίνο τό 1909, τόν δεύτερο χρόνο των σπουδών του.]

Καμπύση και δεν μπορούσε παρά να λείψει, γιατί η άναστροφή του με τις παιδευτικές αξίες έγινε άνιερη και άναρχικά, με «φριχτή παρανόηση» και με «ξιπασμό». Η εικόνα αυτή του ανθρώπου των γραμμάτων, που απλώνεται ως καθολικός χαρακτηρισμός των νεοελλήνων λογίων στη μελέτη του Αποστολάκη, συντίθεται τελικά από πνευματικά αίτήματα που ο Αποστολάκης θα τό τηρήσει έως τό τέλος και θα τό διαπιστώσει στά κείμενα που θα άγαπήσει και θα άναλύσει, από τά αίτήματα της επίμονης, μέσα από δοκιμασίες και πόνους, προσπάθειας, της αξιολόγησης και ιεράρχησης του πνεύματος και της ψυχής, με τελική κατάκτηση την προβολή ενός υπεύθυνου, από προσωπική έμπειρία, λόγου. Από την άποψη,

τούτη είναι περισσότερο πού μᾶς ενδιαφέρει τὸ δεύτερο αὐτὸ δημοσίευμα τοῦ Ἀποστολάκη, καὶ ὄχι τόσο ὡς κριτικὴ τοῦ Καμπύση καὶ τῆς νεοελληνικῆς πνευματικότη-
τας. Γιατί ἡ κριτικὴ πού ἔκανε δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ τοποθετήσῃ κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο πράγματα πού ὁποσοδήποτε δὲν θὰ πέρριμεναν τὴν κρίση τοῦ Ἀποστολάκη γιὰ νὰ διαλυθῶνε ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ζωῆς, ἀλλὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸν γύρω του κονιορτὸ τῶν λέξεων καί, μέσα ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση, μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, νὰ γνωρίσῃ τὴν προσωπικὴ του μοῖρα.

Στὸ «Βίὸ τοῦ Θωμᾶ Καρλάιλ» ὁ Ἀποστολάκης συνέθεσε ἕναν γνήσιο ἄνθρωπο τοῦ πνεύματος. Στὸν «Γιάννη Καμπύση» ἀπεκάλυψε τὴν, κατὰ τὴν πλατωνικὴ διατύπωση, «παρέκβασίν» του. Στὸ τρίτο δημοσίευμά του «Ἡ Κριτικὴ»,¹¹ ἀναλύοντας τὴν εἰκόνα τοῦ ἰδανικοῦ κριτικοῦ πού ζήτησε νὰ ἀντιπροβάλλῃ ὁ Παλαμᾶς στὸν Χατζόπουλο, προβάλλει τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀπετέλεσε τὴν πρώτη συστηματικὴ ἐπίκρισή του τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ καί, μαζί, τὴ μόνη ἕως τώρα προβολὴ τῆς προσωπικότητος ἐνὸς ἰδανικοῦ κριτικοῦ. Ἀπὸ ὀλόκληρη αὐτὴ τὴ μελέτη του, τόσο στὰ εἰδικὰ στοιχεῖα τῆς πού ἀναφέρονται στὸν Παλαμᾶ, ὅσο καὶ στὰ γενικά τῆς πού ἱστορίζουν τὴ μορφή τοῦ κριτικοῦ τῆς λογοτεχνίας, δὲν ὑπάρχει τίποτε πού νὰ μπορούσε σήμερα νὰ κλονιστεῖ ἢ νὰ ἀλλάξῃ. Γιατί πηγὴ τῆς δὲν εἶναι συναισθήματα ἢ ἰδεολογίες, πού μοιραῖα ἀλλάζουνε καὶ φθείρονται μέσα στὸ χρόνο, ἀλλὰ ὁ πόθος τοῦ Ἀποστολάκη νὰ σμιλέψῃ τὸ ἀγαλμα τῆς ψυχῆς του στὸ καθάριο ὕλικὸ τοῦ πνεύματος. Καί ὁ πόθος αὐτὸς στηρίζεται μόνον ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μᾶς, ἐλευθερωμένον ἀπὸ κάθε ἐπίπλαστο πρόσθεμα.

Ὅπως καὶ στὰ δύο πρῶτα δημοσιεύματά του, ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ Ἀποστολάκης μελετᾷ μιὰ εἰδικὴ περίπτωσι ἀπὸ τὴ γενικὴ σκοπιὰ τοῦ πνεύματος: Ἀπαντώντας στὸν Χατζόπουλο ὁ Παλαμᾶς ἀνέλαβε τὴ δικηγορία τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ καί ἔτσι, ἐνῶ ὁ λόγος μιᾶς ψυχῆς σὲ διπλανή τῆς, ὅταν γίνεται μὲ καθαρὴ καρδιά καί μὲ τὴ λαχτάρρα τῆς ἔκφρασης, εἶναι ὁ μόνος γνήσιος λόγος — καί τέτοιος λόγος εἶναι στὸ χῶρο τοῦ πνεύματος ἢ τῆς τέχνης καὶ στὴν ζωὴ ἢ ἐξομολόγησι τοῦ πιστοῦ στὸ Θεὸ — ἢ ἀπάντησή του ἔγινε θεατρικισμὸς καὶ θνητὴ φλυαρία. Γιὰ κείνον πού μένουν ἀνοιχτὰ καὶ ἀγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του, ἢ κρίσι τοῦ ἄλλου γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ γιὰ τὸ ἔργο του δὲν εἶναι νὰ βαρύνῃ πολὺ, γιατί ὁ ἴδιος κρίνει ἀδιάκοπα τὸν ἑαυτὸ του· κι ὅταν ἀκόμα ὁ ἄλλος πού κρίνει δὲν εἶναι ἕνας τρίτος, ἀλλὰ ὁ διπλάνος μᾶς πού ἀποτελεῖ τὴν ἰδανικὴ τελείωσι τοῦ ἴδιου μᾶς τοῦ ἑαυτοῦ, πάλι καί τότε δὲν εἶναι μιὰ τυχαία γνώμη τοῦ πού θὰ μᾶς φέρῃ στὸν στοχασμὸ γιὰ τὴ ζωὴ μᾶς.

ἀλλὰ ἡ ἀδιάκοπη παρουσία του στὴν ψυχὴ μᾶς θὰ κρίνει κάθε μᾶς λόγο καὶ πράξη. Ἄν ὁ Χατζόπουλος ἦταν γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἕνας ὁποιοσοδήποτε τρίτος, καμμιὰ ἀνάγκη δὲν ἦταν πού θὰ ἔπρεπε νὰ φέρῃ τὸν Παλαμᾶ στὴν ἀπολογία τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ· ἂν πάλι ὁ Χατζόπουλος ἦταν, ὅπως ἡ Μάνα τοῦ Σολωμοῦ, «στοῦ τέκνου σύρριζα τὸ νοῦ, Θεοῦ τῆς μάνας μάτι», καί πάλι δὲν θὰ ἦταν καμμιὰ ἀνάγκη γιὰ ἀπάντησι, γιατί τὸ μάτι τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ συντροφεύῃ τὸν Παλαμᾶ στὴ ζωὴ του καί σὲ κάθε στιγμὴ νὰ τὸν βλέπει καί νὰ τὸν κρίνει καί ὄχι νὰ προκαλέσῃ μιὰν ἀπάντησι ἀπὸ τίς στήλες τοῦ «Νουμᾶ». Ἄλλὰ καί ἂν ἀκόμη ὁ ποιητὴς ὄχι πιά ἀπὸ ἀνάγκη, ἀλλὰ γιὰ τὸ χατῆρι τῶν θεατῶν πού περιστοιχίζουσι τοὺς ἄνθρωπους τοῦ πνεύματος, ἔπρεπε νὰ ἀπαντήσῃ, καί τότε ὁ λόγος του δὲν ἔπρεπε νὰ ἦταν ἢ δικηγορικὴ ὑπεράσπισι, ἀλλὰ ἢ «ἀνάγνωσις» τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ: «Τὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου δείχνει τὴ σκληρὴν του προσπάθειαν καὶ τὴν ἀγωνίαν του νὰ παρουσιάσῃ, ὅπου κι ἂν βρίσκειται αὐτός, εἴτε πλούσιος εἶναι, εἴτε φτωχός, εἴτε λόγιος, εἴτε δουλευτής, ὅ,τι καλὸ καὶ γερὸ βρίσκειται μέσα του, γιατί ὅλοι ζοῦμε καὶ ὅλοι ξέρουμε πῶς ποῖος λίγο, ποῖος πολὺ ἔχει καὶ τὴν ἀδύνατή του μεριά. Σὰν ἀποφασίζῃς λοιπὸν νὰ ὑπερασπιστῆς τὸ ἔργο σου, δυὸ πράγματα ἔχεις νὰ κάμῃς γιὰ νὰ πετύχῃς τὴν ἀθώωσι: ἢ θὰ παρουσιάσῃς γυμνὴ ὅλη τὴν ἀδυναμίαν πού ὑπάρχει στὴν ἀνθρώπινη φύσι καὶ θὰ ζητήσῃς μ' αὐτὸ νὰ συγκινήσῃς τοὺς ἄνθρωπους... ἢ θὰ βγῆς στὴ μέση καὶ θὰ πῆς μὲ τόλμη πρωτάκουστη στοὺς ὁμοίους σου, ἐγὼ μόνον κατῶρθωσα νὰ σᾶς δώσω χρυσάφι καθαρὸ, τὸ δικό σας εἶναι νοθεμένο». ¹² Ὁ Παλαμᾶς ὁμοῦς σπαταλήθηκε σὲ μικρολογήματα καὶ ἀντὶ νὰ παραδεχτεῖ τίς ἀδυναμίες του ἢ νὰ στηρίξῃ τὸ ἔργο του μὲ πίστη, χάθηκε μέσα σὲ σοφιστέματα πού δὲν ἐχρειάζονταν στὴν ὥρα τούτῃ τῆς κρίσις καὶ στὸ σκοπὸ τῆς ὑπόθεσις, τὴν ἀθώωσίν του ἀπὸ τίς κατηγορίες τοῦ κριτικοῦ. Καί γιὰ τὸν Ἀποστολάκη, ὅταν ἔγραφε τὴν κριτικὴν του, πολὺ περισσότερο ὁμοῦς σήμερα γιὰ μᾶς, δὲν ἔχει σημασίαν τὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ καθὼς καὶ τοῦ ἀρθρογράφου πού ἡ κριτικὴ του στάθηκε ἢ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀπάντησι: Σημασία ἔχει ἢ στάσι πού ἔπρεπε νὰ κρατηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τοῦ πνεύματος σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι: Καί αὐτὴ τὴ στάσι ἐπεζήτησε νὰ καθορίσῃ ὁ Ἀποστολάκης ἐπικρίνοντας τὴν δικηγορικὴ ἀπολογία τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ καθορισμὸς ὁμοῦς αὐτὸς δὲν εἶναι καί τὸ κύριον θέμα τῆς μελέτης του, ὅπως, πολὺ λιγώτερον, ἦταν ἢ ἐπίκρισι τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἢ συνηγορία γιὰ τὸν Χατζόπουλο: Τὸ κύριον θέμα εἶναι ἢ σχέση τοῦ αἰσθητικοῦ μελετητῆ μὲ τὸ ἔργο τῆς τέχνης. Τὴ σχέση τούτῃ θὰ τὴν ἀναπτύξῃ καί θὰ τὴν πραγματώσῃ, ἀργότερον, οὐσιαστικὰ πιά καί

όλοκληρωμένα στα κατοπινά δημοσιεύματά του: "Όχι πώς έδω δέν τήν αναπτύσσει αυσιαστικά. Έτσι όμως ρευστά και τό περισσότερο άρνητικά πού τή διατυπώνει, φαίνεται πώς ο Αποστολάκης βρίσκεται ακόμη έν πορεία. Η βασική πάντως έννοια στή σχέση αυτή είναι πώς ο αισθητικός μπροστά στό έργο τής τέχνης τελεί στην ίδια διαλεκτική αναφορά πού και ο καλλιτέχνης μέ τόν κόσμο τής φαντασίας του. Όπως αυτός αγωνίζεται νά μορφώσει τά δράματα πού βλέπει νά σαλεύουν στα βάθη τής ψυχής του, έτσι και ο

κριτικός πλάθει τόν έαυτό του μέ τή βοήθεια του έργου των μεγάλων. "Ότι δέν έχει νά κάνει μέ τις λογοτεχνικές παρεκβάσεις, τούτο είναι αλήθεια αυταπόδεικτη, γιατί μέ άχυρά δέν τρέφεται κανενός ανθρώπου ή ψυχή, τρέφεται μέ αλήθειες και μέ τις αλήθειες αυτές είναι πού αναστρέφεται από ανάγκη δική του ο κριτικός. Στην αρχαία Ελλάδα κριτικός του Πινδαρου ήταν τό ίδιο τό κοινό των πολιτών, πού δεχότανε τόν λόγο του ποιητή και μέ τή βοήθειά του μεγάλωνε. Τό ίδιο γινότανε και μέ τό θέατρο και μέ τις εικαστικές τέχνες, και ή μόνη παρέμβαση, ανάμεσα στό δημιουργό και στό λαό του, ήταν οι κριτές πού βράβευαν τόν καλύτερο από τους καλλιτέχνες, αλλά πού και αυτοί πάλι ήταν οι

πίο διαλεχτοί του λαού, άνθρωποι πού είχαν δοκιμαστεί στην πράξη και έχοντας γνωρίσει εκεί την αλήθεια τής ζωής, είχαν γίνει άξιοι νά τήν αναγνωρίσουν έπειτα και στό έργο τής τέχνης. Σήμερα ή σχέση τούτη ανάμεσα στό δημιουργό και στό κοινό των πολιτών έχει σπάσει και έτσι, ένω από τή μιά μεριά στην θέση του δημιουργού πού μιλούσε στό λαό του, μπαίνουνε τυπωμένα βιβλία, από τήν άλλη, στην θέση του λαοκριτή, μπαίνουνε διάφοροι λόγιοι πού κρατάνε ζύγια και κανόνες και φλυαρούν στό όνομα τής ανύπαρκτης θεάς τής κριτικής. «Σε μιά λοιπόν τέτοια κατάσταση, ποιό άλλο μπορεί νά είναι τό έργο του ανθρώπου πού βλέπει στην ποίηση τήν ανώτερη ιδανική έκφραση τής ζωής, ποιό άλλο μπορεί νά είναι τό πρόβλημα στον άνθρωπο,

πού τόν σπρώχνει ο πόθος μιάς πλατύτερης κι ανώτερης ζωής, παρά νά δουλέψη όσο μπορεί για μιά ένωση και για ένα δυνάμωμα των δεσμών, έτσι πού κι ο κόσμος ν' άτενίξη στον ποιητή οά στον κυριώτερο τής ζωής του φανερωτή, γιατί αυτός φέρνει στό φώς τόν ιδανικό τόν άνθρωπο, πού περαστικά έδω και κεί τόν άντικρύσαμε κάπου και κάποτε στην ζωή μας και μεις οι ίδιοι, και στό άντίκρουσμα αυτό αναγαλλιάσαμε για μιά στιγμή κι ο ποιητής πάλι νά μήν ξεπέφτη άποκλεισμένος από κάθε

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ

[Στό Βερολίνο, στό 1911.]

μυστική έπικοινωνία μέ τόν τριγύρω του κόσμο σ' ένα φτωχό αντιποιητικό άτομισμό, παρά νά γίνεται αληθινά ή φωνή τής ανθρωπότητας. Για τήν αλήθεια πρώτα - πρώτα θα δουλέψη, έπειδή ποίηση είναι άδύνατο νά ύπάρξη χωρίς εκείνη». "Έτσι ο κριτικός ως πρds τόν ποιητή είναι ο,τι ο προφήτης ως πρds τό Θεό του: Φορέας του πνεύματός του στό κοινό των πολιτών, παλεύει νά αναστήσει στις ψυχές των συνανθρώπων του τόν άθάνατο λόγο και δένοντάς τους μέ εκείνον πού μιλάει για τό καλύτερο μέρος του ίδιου των του έαυτού τους οδηγεί στην ζωή τής αλήθειας. Και όπως ο προφήτης βρήκε τό Θεό του ξεκορμίζοντας από τή λάσπη τής ζωής, έτσι και ο κριτικός βρίσκει τόν δημιουργό στην προσπάθειά του νά

γνωρίσει και νά ένσαρκώσει μέσα του τήν ιδανική μορφή του ανθρώπου. "Ότι στην προσπάθεια και στό κήρυγμά του δέν έχει τίποτε νά κάνει μέ τά έργα τής διασποράς ή μέ λογής - λογής περιπλανήματα του πνεύματος πού ως ψυχολογία ή κοινωνιολογία παρεμβάλλονται ανάμεσα στό δημιούργημα και στον έρμηνευτή του, τούτο είναι όλοφάνερο.

Άπό τήν ύψηλή τούτη σκοπιά μελέτησε στα ακόλουθα δημοσιεύματά του ο Αποστολάκης τό Σολωμό και τά δημοτικά τραγούδια και από τήν ίδιαν αυτή ύψηλή σκοπιά έκρινε και έπέκρινε τήν πνευματική μας ζωή. Κι αυτό, γιατί στην συνείδησή του τά πνευματικά φαινόμενα του τόπου μας δέν ήταν αρχαϊκό ύλικό, προωρισμένο νά άναγνωσθεί, νά ύπογραφεί και νά ταξινομηθεί.

ἀλλὰ πράξεις ποῦ ἀπὸ τὴν φύση τους τὴν ἴδια ἔπρεπε νὰ ἀναχθῶν στὸν κόσμον τῶν ἀξιών καὶ ἀπὸ αὐτὸν νὰ κριθοῦν καὶ νὰ ἱεραρχηθοῦν. Ἱστορία, στὴν αὐστηρὴ αὐτὴ ἀξιολογοῦσα συνείδηση, ὅπως ἄλλωστε γιὰ κάθε ἄνθρωπο τοῦ πνεύματος, σημαίνει ζωὴ, προβολὴ τοῦ πνεύματος στὸ χρόνο. Καὶ πνεῦμα εἶναι, πρὶν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, ἀξιολογία. Ἔτσι πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ἀπὸ τὰ βιβλία του «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας» καὶ πέρα ἀδιάκοπη ἀναγωγὴ τοῦ σὲ πνευματικὴς ἐκδηλώσεις τοῦ τόπου μας, εἴτε γιὰ τὴν «ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση» εἶναι ὁ λόγος, εἴτε γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτῃ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, εἴτε γιὰ ὁποιοδήποτε γενικὸ ἢ εἰδικὸ ἄλλο φαινόμενο τοῦ τόπου μας ποῦ χρειάστηκε νὰ τὸ μελετήσῃ καὶ νὰ τὸ κρίνῃ.

«Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας»,¹⁴ ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ἄλλα μελετήματα τοῦ Ἀποστολάκη, εἶναι δύσκολο νὰ κλειστῆ μέσα σὲ λίγες ἔννοιες, περιληπτικὴ καὶ δεμένη ἢ μὴ μὲ τὴν ἄλλη. Ὁ λόγος του δὲν εἶναι αὐτὸ ποῦ λέμε «ἐπιστημονικός», μὲ τὴ μεθοδικὴ ὀργάνωση τῶν σκέψεων καὶ μὲ τὴ σύνδεση ὄλων τῶν ἐπὶ μέρους σὲ μὴ μόνον ἐνότητα· εἶναι λόγος ἐνὸς ἀνθρώπου ποῦ σκέπτεται τὴν ὥρᾳ ποῦ γράφει καὶ τὸ γραπτό του ἐκφράζει ὄχι μόνον τίς ἰδέες του, ἀλλὰ καὶ τὴν κίνησή τους. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς «Ποίησης στὴ ζωὴ μας»¹⁵ τὸ θέμα εἶναι ἡ σημασία τῆς ἀναστροφῆς μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ὁ λόγος ὅμως περνάει, ἀφῶ πρῶτα τονιστῆ ἡ σημασία τούτης τῆς ἀναστροφῆς, στὴ διαφορὰ τοῦ ὕλικου πλούτου ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῆς ψυχῆς, ἀπὸ ἐκεῖ στὴ λογοτεχνία, ἔπειτα εἰδικώτερα στὴν ποίηση, στὴ δουλειὰ τοῦ δασκάλου, στὴν γενικὴ εἰκόνα τῶν διανοουμένων τοῦ τόπου μας, σὲ διεξοδική, ἐπίκριση τοῦ σοσιαλισμοῦ τοῦ Σκλήρου, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πάλι στοὺς διανοουμένους τοῦ τόπου, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ μορφή τοῦ ἰδανικοῦ ἀναγνώστη. Καὶ ἡ εἰκόνα τούτη γίνεται ἀκόμη πλουσιώτερη, ἂν προστεθοῦν οἱ πολυάριθμες ἀμεσες καὶ ἑμμεσες ἀναφορὲς του σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα, ἡ διεξοδικὴ ὑποσημείωση γιὰ τὸν Ἀνδρέα Σαρρῆ καὶ τὸ χωρίο τοῦ Αἰσχύλου. Ἔτσι ἐξωτερικὰ ἰδωμένα ὅλα τούτα τὰ πράγματα μοιάζουν μὲ ἄτακτο σωρὸ ἀπὸ λογιῆς-λογιῆς ὕλικα, ὅσα μαζεῦει ἓνας ἀνοργάνωτος νοῦς καθὼς περιεργάζεται τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου. Στὸ λόγο ὅμως τοῦ Ἀποστολάκη ζοῦν σφιχτοδεμένα ὅλα μαζί καὶ παρά τὴν ἐπιφανειακὴ τους διάσπαση, εἶναι ἐνωμένα καὶ ὡς πρὸς τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς ἀναφορᾶς τους καὶ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε προσπάθεια νὰ κλειστῆ ὁ λόγος του σὲ μερικὲς θεμελιακὲς ἔννοιες δὲν μένει βέβαια χωρὶς ἐπιτυχία—γιατί οἱ ἔννοιες αὐτὲς ὑπάρχουν καὶ εἶναι σοβαρώτατες—ἀλλὰ καὶ κατ' ἀνάγκην δὲν δίνει σχεδὸν τίποτε ἀπὸ τὴν ἀρ-

χικὴ τους πηγὴ—ποῦ εἶναι ἓνας πολυσύνθετος καὶ βαθὺς στοχασμὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, στηριγμένος σὲ εὐρεία γνώση τῶν μεγάλων δημιουργῶν καὶ σὲ πλούσια ἐσωτερικὴ ἐμπειρία. Ἡ φράση, ποῦ εἰπώθηκε γιὰ τὸν Βίνκελμανν, πῶς ὅταν διαβάσεις τὸ ἔργο του δὲν μαθαίνεις τίποτε, γίνεσαι ὅμως κάτι, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἀποστολάκη: Ὅταν κλείσεις τὸ βιβλίο του, δὲν ἔχεις μάθει τίποτε, ἀπὸ ἐκεῖνα τουλάχιστον ποῦ θεωροῦνται ὡς ἔνδειξη σοφίας, μπορεῖς ὅμως νὰ γίνεις κάτι, νὰ ἀναγνωρίζεις τὸ ἔργο τοῦ λόγου, νὰ σκέφτεσαι τὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου, νὰ φιλοσοφῆς ἐπάνω στὴν ζωὴ σου. Καὶ τέτοια βιβλία εἶναι σήμερα ἀπὸ τὰ πῶ ἀναγκαῖα, γιατί, ἐνῶ τὸ τυπωμένο χαρτὶ ἀπλώνεται ὄλο καὶ περισσότερο γύρω μας καὶ πνίγει τὴν ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς, ἐλάχιστες εἶναι πιά οἱ ἐστίες, ὅπου διατηρεῖται ἀναμμένη ἡ φωτιὰ τοῦ λόγου τῶν Ἑλλήνων, λόγου, ποῦ δὲν εἶναι κούφια λέξη ἢ διανοητικὸ κατασκεῦασμα, ἀλλὰ καρπὸς ἀμεσης ἀναστροφῆς μὲ τίς οὐσίες τοῦ κόσμου. Ἡ «γιγαντομαχία περὶ τῆς οὐσίας» τοῦ Πλάτωνος ἐπαναλαμβάνεται, ὡς πρόθεση τουλάχιστον, ἐδῶ, καὶ γιὰ μὴ φορά ἀκόμη τίθεται ἔτσι τὸ ἐρώτημα τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ: «Τί ἐστὶν ἄνθρωπος». Τοῦτο εἶναι καὶ τὸ θεμελιακὸ ἐρώτημα τῆς «Ποίησης στὴ ζωὴ μας». «Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη μελέτῃ πολιτικὴ, οικονομικὴ, μᾶς βοηθᾷ ἡ μελέτῃ τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων νὰ νοιώσουμε, ἂν ἓνας λαὸς πορεύεται τὸ σωστὸ τὸ δρόμο, ἂν ζητᾷ καὶ ἂν προσπαθῆ νὰ ζῆσθι στὸν κόσμον ἀπάνω σύμφωνα μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ ὄλοι μας τὸ μισοκαταλαβαίνουμε πῶς εἶναι κάτι πῶ ψηλότερο καὶ σπουδαιότερο πρᾶμα παρὰ νὰ μακραίνουμε μόνον ὅπως-ὅπως μὴν ἀνώφελῃ ὑπαρξῆ»¹⁶. Κι' αὐτὸ, γιατί λογοτεχνία καὶ εἰδικώτερα «ποίηση θὰ πῆ ἔκφραση πόθων ψυχῆς, κι' ὅπου αὐτοὶ φανερόνουνται, λάμπει ὀλάκερος ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ἀλήθεια. Ἡ ἀνάγκη, ἡ τρομερὴ αὐτὴ ρίζα τῆς ζωῆς μας, αὐτὴ τοὺς γεννᾷ καὶ ὄχι διάθεση καὶ στενοχώρια τοῦ ἀτόμου»¹⁷. Ποίηση ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή πῶ ὁ ἄνθρωπος θὰ ὑπερνικήσῃ τὸν ἀτομικὸ ἑαυτὸ του καὶ θὰ στραφῆ μὲ θαυμασμὸ σὲ μὴν ὑπερατομικὴ μορφή ποθώντας νὰ ἀνεβάσῃ πρὸς αὐτὴν καὶ νὰ δικαιώσῃ ἔτσι μὲ τὴν ἔνωση μαζί τῆς τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς του: «Ἡ σωστὴ ποίηση στίς σπάνιες στιγμὲς, ποῦ φανερόνεται, πραγματώνει τὸν ὕψιστο πόθο, ποῦ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι γιὰ περισσότερη ζωὴ, κι' ὁ πόθος αὐτὸς πραγματώνεται μὲ τὴν ἔνωση... Μὴ τέτοια ἔνωση ἀνθρώπων, συντελεσμένη στὴν ψυχὴ τοῦ καθενὸς μὲ τὴ δύναμη τοῦ ἰδανικοῦ, μὴ τέτοια ἔνωση, ὅπου οἱ ματιές, τὰ φερσίματα τοῦ ἐνὸς δὲν ἦταν βουβὰ γιὰ τὸν ἄλλον, παρὰ, ὅπως λέει κι' ὁ στίχος: «στὰ μάτια καὶ στὸ πρόσωπο φαίνονται οἱ στοχασμοὶ τους», μὴ τέτοια ἔνωση

ἔνωση ζήτησε νά παρουσιάσει ὁ Σολωμός στούς «Ἐλεύθερους πολιορκημένους». Ἐδῶ οἱ ἄντρες μαθαίνουν ἀπό τίς γυναῖκες καί οἱ γυναῖκες ἀπό τοὺς ἄντρες, ἐνῶ πάλι ὁ καθένας σύμφωνα μέ τὰ ξεχωριστά περιστατικά πλάθοντας τή ζωή του γίνεται ἀφορμή ὀλοένα νά βαθαιῖνη στό μέρος του ἢ ἔνωση, καθῶς βρίσκει στή στιγμή τήν ἀνταπόκρισή του στό φέριμο, στό λόγο καί στό κίνημα τοῦ διπλανοῦ, γιατί σ' ὄλων τή ζωή ζή τὸ ἴδιο τὸ ἰδανικό, «ἡ Πατρίδα, ἡ Μεγάλη Μητέρα», καί στά μάτια τῆς, ὅπως «στοῦ τέκνου σύρριζα τὸ νοῦ, Θεοῦ τῆς μάννας μάτι», εἶναι φανερά τὰ πλέον ἀπόκρυφα τῆς ψυχῆς τους. Μέ τήν ποίηση οἱ ἄνθρωποι φτάνουν στήν καθαρῶτερη καί στενώτερη σχέση ἀνάμεσά τους, μιὰ σχέση, πού τὸ ταῖρι τῆς βρίσκουμε κάπως στή σχέση μάννας καί παιδιοῦ». ¹⁸ Ἐκτός ἀπό τὸ προσωπικό ὕφος τοῦ Ἀποστολάκη, ὁ καθορισμός αὐτὸς τῆς πνευματικῆς οὐσίας τοῦ ποιητῆ δὲν ἔχει τίποτε τὸ πρωτότυπο καί, πολὺ λιγώτερο, τὸ σκοτεινὸ καί τὸ ἰδιότροπο: Εἶναι μὲ προσωπικὴ γλῶσσα καί ἀπὸ προσωπικὴ κατάκτηση εἰπωμένη, ἡ ἑρμηνεία τῆς σχέσης πού εἶχε ὁ ποιητής μέ τὸν κόσμον γύρω του καί μέσα του σὲ ὄλες τίς μεγάλες ἐποχές τῆς λογοτεχνίας. Ὁ κλασσικὸς ποιητής δὲν εἶναι ἄτομο, ἀλλὰ προσωπικότητα, πού τὴν ἐλευθερία τῆς τὴν κερδίζει ἀπὸ τὴν προσπάθεια νά μεταφέρει στό λόγο τίς θαυμαστὲς μορφές τοῦ ἀστράφτει ἡ γύρω του ζωὴ μέσα στήν ἴδια τὴν ψυχὴ του. Οἱ ἥρωες τῆς τραγωδίας, οἱ ἀθληταὶ τοῦ Πινδάρου, οἱ ἔφηβοι τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, εἶναι ἰδεώδεις μορφές πού προβάλλονται στήν τραγωδία, στοὺς ὕμνους καί στοὺς διαλόγους, μέσα ἀπὸ βαθὺ καί ἱερὸ θαυμασμό. Πόθος ζωῆς τίς ἀνάστησε μέσα στήν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καί πόθος ζωῆς εἶναι πού τίς προβάλλει στό λόγο. Τὸ ἴδιο καί οἱ μορφές τοῦ Σολωμοῦ: Ὁ Σουλιώτης, ἡ μάννα, ὁ καλόγερος, ὁ νέος τοῦ Πόρφυρα, ὁ Κρητικὸς, οἱ Μεσολογγίτες, κλείνουν μέσα τους ὅ,τι τὸ καλύτερο εἶχε γιὰ τὸν ἄνθρωπο στήν ψυχὴ του ὁ Σολωμός καί προβάλλονται ἀπὸ τὸ θαυμασμό γιὰ τὴν θεϊκὰ ἀνθρώπινη οὐσία τους καί ἀπὸ τὸν πόθο μέσα στὸν ἴδιο τὸν ποιητῆ καί στήν κοινωνία γύρω του νά ὑψωθεῖ ἡ τέλεια αὐτὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου. Μέ ἄλλη λέξη διατυπωμένη ἡ ἐξιδανίκευση αὐτὴ εἶναι ἡ μυθοποίηση: Ὁ ποιητής στρέφεται μονάχα πρὸς τὸ αἰῶνιο στοιχεῖο τοῦ διπλανοῦ του, καί ἀπομακρύνοντας ὅ,τι δῆποτε τὸ τυχαῖο ἢ τὸ τοπικὸ, δένει μέσα στό λόγο του τὴν αἰῶνια εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Μεσολογγίτες τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἐξιδανίκευση τῆς πραγματικότητας κατὰ τὸ ὅτι ὁ ποιητής κράτησε στό λόγο του μόνο τὰ αἰῶνια στοιχεία τῆς πράξης τῶν πολιορκημένων, παραμερίζοντας ὅσα τυχαῖα καί καιρικὰ τὴ συνοκολουθοῦσαν. Γιὰ νά γίνεῖ τοῦτο κατανοητό, φτάνει νά ἀντιπαραθέσει κανεῖς στὸν

«Ἐπιτάφιο» τοῦ Θουκυδίδη τοὺς Ἀθηναίους τοῦ Ἀριστοφάνη: Οἱ πραγματικοὶ Ἀθηναῖοι δὲν ἦταν βέβαια οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ κωμωδοῦ, ἀλλὰ ἐκεῖνοι πού εἶδε ὁ Θουκυδίδης, παραμερίζοντας τὰ δευτερότερα καί κρατώντας τὸ νόημα μονάχα τῆς ζωῆς τους. Ὅχι πὼς δὲν ἦταν πραγματικοὶ καί οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ Ἀριστοφάνη: Γιὰ τὴν ψυχὴ ὅμως, πού ἀναζητᾷ τὴν ἀλήθεια, πραγματικότητα δὲν εἶναι ἡ τυχειότητα μέσα στό χρόνο καί στό χῶρο, ἀλλὰ ἡ αἰωνιότητα μέσα ἀπὸ τὸ χρόνο καί τὸ χῶρο. Οἱ ἔφηβοι τῆς πομπῆς τῶν Παναθηναίων εἶναι πιὸ πραγματικοὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους «πραγματικούς» τὴν ἴδια ἐποχὴ στήν Ἀθήνα. Ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων κρατήθηκε στέρεος μέσα στό πέρασμα τοῦ χρόνου γιατί δὲν ἔσυρε μαζί του τὰ θραύσματα καί τὰ ἐπιφαινόμενα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀλλὰ γιατί ἔμεινε στήν οὐσία τῆς, καί μόνο ὅταν ἔσπασε ὁ ἰδανικὸς κόσμος στήν ψυχὴ τοῦ Ἑλληνα καί ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ διαλύθηκε πάνω στά πράγματα τοῦ κόσμου, τότε ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων ἔγινε ἀποσπασματικὸς καί καιρικὸς, παίρνοντας ἐπάνω του τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα καί χάνοντας τὸ νόημα τῆς.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι, νομίζω, ἀρκετὰ γιὰ νά ἐπεξηγήσουν καί τὴν προέλευση καί τὸ πνεῦμα τῆς ἑρμηνείας τοῦ Σολωμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀποστολάκη. Εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ, ὥστε νά μὴ χρειαστεῖ νά γίνεῖ διεξοδικὸς λόγος γιὰ τὴν ἀντίθεση τῆς ἐργασίας αὐτῆς μέ ὅ,τι ἄλλο παρουσιάστηκε ἔπειτα ἀπὸ τὸν Ἀποστολάκη ὡς μέθοδος ἑρμηνείας τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Ἀποστολάκης πῆγε πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ ὡς ἄνθρωπος καί ὄχι ὡς περίεργο πνεῦμα. Ἡ πτωχαλαζονεῖα τῶν σημερινῶν Σολωμιστῶν καλύπτει, τίς πιὸ πολλὰς φορές, σκοποὺς ἔξω ἀπὸ τὸν πόθο τῆς γνωριμίας μέ τὸ μεγάλο ποιητῆ: εἶναι ἄλλωστε πιὰ φανερό πὼς σὲ τίποτε δὲν ἔχει προχωρήσει ἡ ζωὴ μας μέ ὄλες αὐτὲς τίς λεπτομέρειες ἀπὸ τὰ οἰκογενειακά τοῦ Σολωμοῦ καί τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Σολωμό, μέ τίς βιβλιογραφίες καί τίς παρόμοιες ἄλλες δοκησιοφίλες. Ἄν ἔχει κανεῖς τὴν περιέργεια νά γνωρίσει ποιοὺς φίλους, εἶχε ὁ Σολωμός, τί ἔτρωγε, πὼς ἐντυνότανε, σὲ τί χαρτὶ ἔγραφε καί τί μελάνι χρησιμοποιοῦσε, εἶναι βέβαια ἀνάγκη νά διαβάσει ὄλους ὄσοι, ἔπειτα ἀπὸ τὸν Ἀποστολάκη, περιπλανήθηκαν σὲ παρόμοιες ματαιολογίες. Ἄν ὅμως ἔχει τὸν πόθο νά γνωρίσει τὸν Σολωμό, οἱ περιπλανήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν νά τὸν βοηθήσουν σὲ τίποτε, γιατί ὁ Σολωμός ἔθρεψε τὸ πνεῦμα του ἀπὸ τίς ρίζες τῆς ζωῆς, καί μόνο ὅταν κανεῖς νοιαστεῖ γιὰ τίς ἴδιες μορφές, πού νοιάστηκε ὁ Σολωμός, μπορεῖ νά πεῖ πὼς εἶναι στό δρόμο νὰ τὸν καταλάβει. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους λογοτέχνες καί καλλιτέχνες ἐλάχιστα εἶναι τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα πού φτάσαν ὡς τίς μέρες μας. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε κάθε πού ὑπῆρχαν γνήσιοι πόθοι ζωῆς, νά γίνονται, οἱ

άρχαιοι, θεμελιωτές ψυχών και πολιτισμών. Γιατί δεν είναι το πνεύμα της περιέργειας που ιδρύει πολιτείες και φτιάχνει ψυχές, αλλά η ασίγαστη μέριμνα για το καλό στη ζωή. Κανένας από τους σημερινούς Σολωμιστές δεν έχει βέβαια να πει πως ο πόθος γνωριμιάς του Σολωμού ήταν μεγαλύτερος μέσα του από τον πόθο του Ί. Πολυλά να προσφέρει στους μεταγενέστερους την εικόνα του μεγάλου του δασκάλου. Και όμως ο Πολυλάς γνώριζε να Ιεραρχεί μέσα του τα πράγματα και, άνθρωπος ζωντανός όπως ήταν, κινήθηκε μόνο μέσα στο πνεύμα. Το ίδιο έγινε όχι από πρόθεση, αλλά γιατί ο Σολωμός ήταν για τον Πολυλά στήριγμα και οδηγός στη ζωή του. Για τις πηγές και για τα βιογραφικά — τις δυο μεγάλες σημερινές πληγές της νεοελληνικής φιλολογίας — μπορεί κανείς να γράφει ατελεύτητα, όταν θέλει να μιλήσει για ένα συγγραφέα. Κάθε ένας μας από κάποιους έχει γεννηθεί και κάποιους έχει διαβάσει. Το ίδιο το έργο όμως είναι κάτι άλλο. Και η γνωριμία με το έργο είναι ο πρωταρχικός σκοπός της φιλολογικής — και ακόμη περισσότερο όταν είναι για σύγχρονα έργα — έπιστήμης. Ο Αποστολάκης πήγε στο Σολωμό από την ανάγκη να γίνει άνθρωπος. Και γι' αυτό μόνο από την ίδια ανάγκη μπορεί να γραφεί ένα άλλο έργο αξιο να σταθεί πλάι στην «Ποίηση στη ζωή μας» του Αποστολάκη.

Ειδικότερος λόγος για την έρμηνεία του Σολωμού από τον Αποστολάκη δε χρειάζεται να γίνει εδώ. Το γενικό πνεύμα της το ώρισαμε ήδη. Όσο για τη μέθοδο, αυτή, καθώς προέρχεται από το γενικό πνεύμα της έρμηνείας, συνίσταται απλά και μόνο στην παροχή κάθε φορά των έννοιών που είναι αναγκαίες για να έρμηνευθεί το κάθε έργο. Κοσμοθεωρία άλλωστε και μέθοδος είναι στο βάθος το ίδιο πράγμα, γιατί η πρώτη καθορίζει πάντα κατ' ανάγκη και τη δεύτερη. Ούτε η ψυχολογία, ούτε η κοινωνιολογία και λιγότερο ακόμη η άφηρημένη αισθητική μπορούσαν να βοηθήσουν το άμεσο αυτό αντίκρουσμα ενός ανθρώπου από έναν άλλον άνθρωπο. Όπως φαίνεται από το θέμα της διδακτορικής διατριβής του, «Τό άγαθόν παρά Καντίω», ο Αποστολάκης πρωτάρχισε με άφηρημένα θέματα, γρήγορα όμως τά άφησε και πέρασε στον αισθητό λόγο της ποίησης και έφιλοσόφησε επάνω στο συγκεκριμένο αυτό ύλικό. Το ίδιο άλλωστε το θέμα της «Ποίησης στη ζωή μας» απέκλειε όλα αυτά τα μονοπάτια που τότε μόνο χρησιμεύουν, όταν είναι να αναλυθεί μία μορφή, που τα στοιχεία της δημιουργήθηκαν από κοινωνικούς και ψυχολογικούς συντελεστές ή, το πιο συνηθέστερο, όταν ο έρμηνευτής δε νοιάζεται για το ίδιο το έργο, αλλά το περιεργάζεται απέξω, στηριγμένος σε έπιτεύγματα της μόδας. Οι δροι που μέσα τους δημιουργήθηκε ένα έργο και το ίδιο το έργο είναι δύο πράγματα τε-

λείως διαφορετικά, όσο δε συναρτώνται σε μία βαθύτερη ένότητα πνεύματος. Ο χώρος και ο χρόνος για τη μεγάλη προσωπικότητα έχουν δική τους νομοτέλεια και μετασχηματίζονται μέσα στη δημιουργία της υπό μορφές που μόνο από τη σκοπιά του καθαρού πνεύματος είναι δυνατόν να κατανοηθούν. Γι' αυτό και ο Αποστολάκης δεν εργάστηκε καθόλου με έννοιες κοινωνιολογικές ή ψυχολογικές. Για τον ίδιο λόγο είναι μάταιη κάθε προσπάθεια να άθροισθεί μέσα από το έργο του ένα σύνολο κανόνων αισθητικής ή να ταυτισθεί ή αισθητική του με οποιανδήποτε από τις συστηματικές αισθητικές. Το παράδειγμα άλλωστε του Κάντ, που έγραψε λογικά όρθη αισθητική, ενώ ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να αξιολογήσει τα έργα της τέχνης, είναι κλασσικό παράδειγμα για τη διαφορά ανάμεσα στην αισθητική και στην έπικοινωνία με το καλλιτέχνημα.¹⁹

Στο Σολωμό ξαναγύρισε ο Αποστολάκης και αργότερα, με το έργο του «Τά τραγούδια μας»²⁰ που φαίνεται να έχει το ίδιο θέμα όπως και «Η ποίηση στη ζωή μας», γιατί και εδώ, όπως και εκεί, το έργο του Σολωμού είναι που μελετάται. Στην «Ποίηση στη ζωή μας» όμως ο Σολωμός γίνεται το κύριο θέμα έπειδή είναι το κριτήριο και ο οδηγός του μελετητή, για να καθαρίσει μέσα του και γύρω του το χώρο από την τέφρα των πνευμάτων της διασποράς. Στα «τραγούδια μας», αντίθετα, ο Σολωμός δεν εξετάζεται στη σχέση του με κάτι άλλο, αλλά ως προς το ίδιο το έργο του. Στην «Ποίηση στη ζωή μας» «ο χαρακτηρισμός του Σολωμού είναι στο βάθος άξεδιάλυτα ένωμένος με την κριτική μου για τη σύγχρονη πνευματική ζωή: μπορώ να είπω βγαίνει απ' αυτή — είναι η ολοκληρωτική για τον έαυτό μου άρνησή της».²¹ Στα «Τραγούδια μας» «άρχη και τέλος είναι το ίδιο το έργο του Σολωμού. Από την ποίηση του γεννήθηκε το έρώτημα και στην ίδια την ποίησή του βρήκε και την άποκριση».²² Το έρώτημα που λέει εδώ ο Αποστολάκης είναι για τον άγωνα του Σολωμού να κατακτήσει την ποιητική μορφή του στοχασμού του. Στην «Ποίηση στη ζωή μας» ο Σολωμός προβλήθηκε κυρίως για το πνευματικό περιεχόμενο του έργου του, για τον κόσμο των άξιων που έκλεισε μέσα στους στίχους του: στα «Τραγούδια μας» εξετάζεται ως καλλιτέχνης. «Τά διάφορα έργα εξετάζονται για χάρη δική τους, για την άξια που κλείνουν μέσα τους κι' όχι για κάτι που δείχνουν πέρ' από τον έαυτό τους: μ' ένα λόγο, φροντίζω για το όρατο στοιχείο της ποίησης κι' όχι για το άόρατο».²³

Ο πλούτος των θεμάτων και των ιδεών στην «Ποίηση στη ζωή μας» κάνει πολύ δύσκολη κάθε προσπάθεια που θα έπιζητούσε να κλείσει σε μικρή ομάδα έννοιων

το περιεχόμενο του έργου. Η προσπάθεια αυτή γίνεται ακόμη πιο δύσκολη με τα «Τραγούδια μας» καθώς δεν είναι πια ιδέες που αποτελούνε το θέμα του βιβλίου, αλλά η βαθμιαία πορεία του Σολωμού προς την τελείωση της έκφρασής του, με οδόσημα την ποιητική μορφή των ίδιων του έργων. Τα «Τραγούδια μας» είναι, ουσιαστικά, μελέτη για τη γλώσσα του Σολωμού. Η γλώσσα όμως ως έκφραση ποιητική δεν έχει σχέση με τη γλώσσα ως αντικείμενο μελέτης των γλωσσολόγων. Έδώ γλώσσα είναι ή ίδια ή ποίηση του Σολωμού. Περνώντας από ποίημα σε ποίημα ο Αποστολάκης μελετάει τα υποκειμενικά και αντικειμενικά στοιχεία της μορφής του Σολωμού, τη λογική και μεταφορική έκφρασή του, την αφηρημένη και τη συγκεκριμένη, την αναλυτική και τη σύνθετη διατύπωση, αντικρύζοντας αδιάκοπα το γεγονός της γλώσσας όχι από την τυπική μεριά του γλωσσολόγου, αλλά από τη γενική σκοπιά του ανθρώπου του πνεύματος. Από περίοδο σε περίοδο και από έργο σε έργο η γλώσσα του Σολωμού γίνεται όλο και βαθύτερη, γιατί δεν είναι άλλο παρά η αισθητή μορφή της ίδιας του ψυχικής ωριμάνσεως. Η διαφορά π. χ. ανάμεσα στα τραγούδια της «έτοιμασίας» και της «έπιτυχίας»²⁴ είναι πως στα πρώτα ο Σολωμός «ξεκινά από την έτοιμη λέξη και από την φτιαγμένη φράση» από εκεί όμως δύσκολα ανοίγεται δρόμος για την αληθινή ποιητική γλώσσα, εύκολωτερα παραστρατίζει κανείς στην κούφια ρητορεία και στην αισθηματική ή χτυπητή φράση.²⁵ Η ψυχική σημασία που πρέπει να έχει η γλωσσική διατύπωση θαμποχαράξει σε λιγιστά μόνο τραγούδια. Στην «έπιτυχία», αντίθετα, το πράγμα και η λέξη είναι στο βάθος άξεδιάλυτη ένότητα, η γλώσσα πηγάζει από την έμφύχωση του θέματος, από την ταύτιση του ποιητή μαζί του. Το θέμα δεν είναι πια το αντικείμενο και ο ποιητής το υποκείμενο, αλλά και τα

δυο μαζί είναι το ίδιο πράγμα και μόνο η αναλύουσα σκέψη μπορεί να τα χωρίσει. «Στο γνήσιο ποιητή το αντικείμενο υπάρχει αληθινά στην ψυχή του και, όπως εκείνη, έτσι κι' αυτή φαίνεται καθώς υπάρχει—παίρνει δηλαδή τη φτιαξιά τη δική της—μ' άλλα λόγια το φαίνεσθαι βρίσκεται μέσα στην ουσία του είναι, για να μην το είπω άλλη δική του δψη· αντίθετα, στο μέτριο έργο τέχνης νοιώθεις να έχει γίνει χωρισμός είναι και φαίνεσθαι, άφου ο ποιητής ξεκινάει από την έντύπωση, από κάτι δηλαδή έξωτερικό σχετικά με την αληθινή ύπαρξη του αντικειμένου. Φαίνεσθαι είναι και η έντύπωση—όμως ο λόγος της βρίσκεται έξω από το αντικείμενο, στο υποκείμενο που έχει αισθήσεις».²⁶ Έτσι στα τραγούδια της «έπιτυχίας» η γλώσσα έχει πάψει πια να είναι αδιάφορο σύμβολο πραγμάτων και λογικών έννοιών και προβάλλει ως γέννημα καθολικό της ψυχής του ανθρώπου από την ένωσή του με τον κόσμο των ιδεών:

«Το λογικό νόημα δεν είναι το μοναδικό φως και η ζωή της λέξης. Μαζί μ' αυτό ακούγεται και λόγισμα και μέτρημα και, γενικά, όλη εκείνη η συνολική επισκόπηση, που κάνει κάθε φορά η ψυχή από το περιεχόμενο του κόσμου και που δείχνει στο βάθος τον ίδιο τον έαυτό της, γιατί με τη λέξη παίρνει η ψυχή συνείδηση και του κόσμου και του έαυτού της.»²⁷ Η λέξη στα τραγούδια της «έπιτυχίας» είναι το ίδιο το πράγμα φωτισμένο από τη λάμψη της ψυχής του ποιητή και, έπειδή ο ποιητικός κόσμος και η ψυχή του ποιητή είναι στέρεες πραγματικότητες, γι' αυτό και η λέξη είναι στερεή. Αυτή καθ' έαυτήν η λέξη δεν είναι ούτε ωραία, ούτε άσχημη· η ποίηση και η αλήθεια της γλώσσας δεν είναι ξεχωριστές ιδιότητες της λέξης και γενικά της γλώσσας, παρά βγαίνουν από την αλήθεια και από την ποίηση της ψυχής του ανθρώπου. Αυτή καθ' έαυτήν, ακόμη γενικώτερα, η λέξη είναι σύμβολο. Ουσία γίνεται μέσα στον λόγο. Και

Έτσι και το βιβλιογράμμο είναι τόσο σημαντικό σύμβολο
 από έντονα φερόμενα θεοποιητικά, γοητευτικά με όλη
 την φερόμενη και τον βίον και τον φερόμενο φερόμενο
 και δε φερόμενο μελέτη. Η έτοιμη λέξη και η φερόμενη
 δε βουδω τα τοιαύτα με τον αρχαίο και σοφιστικό...

Γιάννης Αποστολάκης

Αυτόγραφο του Αποστολάκη

τό ποιόν της ορίζεται μονάχα από τό ποιόν της ψυχής του ανθρώπου. Έτσι ή μόνη κρίση για τό έργο του Σολωμού, όπως και κάθε άλλου δημιουργού, είναι να δείχτει αν ο λόγος του είναι ζωή ή νεκρό ύλικό, αν δηλαδή κάθε λέξη του είναι ή μόνη αναγκαία για να εκφράσει εκείνο που θέλει να πει, με άλλα λόγια, αν μπορεί κανείς να πατήσει στερεά πάνω στη λέξη και να προχωρήσει από εκεί στη θέαση της αλήθειας του κόσμου. Από τη σκοπιά τούτη, κάθε λέξη, ακόμη και ή πιο τριμμένη, είναι σαν να λέγεται για πρώτη φορά, σαν να ζει μια «καινούρια γέννηση» στο λόγο του ποιητή. «Οι λέξεις του George», γράφει ένας από τους μαθητές του, «μου ήταν από πριν όλες γνωστές. Τις είχα διαβάσει στα βιβλία, τις είχα ακούσει στο δρόμο, τις είχα γράψει και τις είχα πει και εγώ. Στα ποιήματα όμως του George όλες είχαν πάρει νέο νόημα. Ήταν σαν να τις άκουγα πρώτη φορά». Η αίσθηση τούτη της πρώτης δημιουργίας είναι ίσως τό καλύτερο σχόλιο στις πιο πάνω αναπτύξεις.

Τά πλούσια παραδείγματα από τό έργο του Σολωμού όπως και ή διεξοδική θεμελίωση της έρμηνείας τούτης που προσφέρει ο Άποστολάκης, δέν είναι δυνατόν ούτε όμως και χρειάζεται να ξαναειπωθούν εδώ. Η ύποτύπωση που έγινε είναι άρκετη για να δείξει πως ο Άποστολάκης προχώρησε έως την καρδιά του λόγου του ποιητή και από εκεί είναι που έζητησε να έρμηνεύσει την έκφρασή του. Πώς ή θεώρηση αυτή δέν έχει τό αντίστοιχο της στην πνευματική ζωή του τόπου μας, είναι όλοφάνερο. Τό βιβλίο αυτό είναι τό μόνο έργο έως τώρα στην Έλλάδα που φιλοσοφεί για τή γλώσσα του ποιητή επάνω σε συγκεκριμένο ποιητικό έργο.

«Τά τραγούδια μας» όμως έχουν και από άλλη ούσιαστική μεριά ενδιαφέρον: Καθώς μελετάνε τή γλώσσα του Σολωμού μέσα στο χρόνο της ψυχής του, φτάνουν τελικά στη σύνθεση της πνευματικής του πορείας, και έτσι μέσα από τή γλώσσα γυρίζουμε στο τέλος στην πορεία που κάνει τό ίδιο του τό πνεύμα από τά πρώτα του άβέβαια βήματα έως την αύτογνωσία: Τό έργο του Σολωμού, με σταθερό κριτήριο πάντοτε τή γλώσσα ως έκφραση ψυχής, χωρίζεται σε τρεις περιόδους: Στην πρώτη, στα «τραγούδια της έτοιμασίας», ο ποιητής «άνακαλύπτει μέσα του τή φαντασία, τό αίσθημα, και μαγεύεται μαζί τους και δέν θέλει πιά να τ' άφήση από τά χέρια του: Είναι τά τραγούδια του ξεχωρισμού από την κοινωνία και από τό πνευματικό περιβάλλον και της γνωριμίας του ποιητή με τόν κόσμο του άτόμου του, που είναι άπαραίτητη άρχή και έτοιμασία, αν είναι μία φορά να ώριμάση και να προοδέψη ή ψυχή στον κόσμο της τέχνης». 28 Την έφηβική, ρωμαντική τούτη περίοδο, την διαδέχεται ή δεύτερη, με τά «τραγούδια της

έπιτυχίας». Σ' αυτήν «βλέπουμε συντελεσμένο τό σκοπό της τέχνης και αυτή είναι ή δημιουργία πνευματικού πλάσματος έτσι έμφύχου, σαν τά ζωντανά πλάσματα γύρω μας: όπως δηλαδή τά δημιουργήματα της φύσης. Έτσι και τά δημιουργήματα του ποιητή έχουν τό λόγο της ύπαρξής τους και της ζωής τους μέσα στον ίδιο τόν έαυτό τους». 29 Από την άνδρικήν αυτή περίοδο προέρχεται μία τρίτη: Έδώ ή άλλαγή χαρακτηρίζεται «με τό διαφορετικό φέριμο της ψυχής, που δέ σημαίνει μονάχα άλλαγή στο φέριμο του ύποκειμένου, αλλά και στο παρουσίασμα του άντικειμένου. Αν στ' άλλα τά τραγούδια της έπιτυχίας ο ποιητής χαίρεται με τό ξερό γεγονός της μορφής, αν ή συγκίνησή του ξεχύνεται πολύβουη και άκράτητη από την ψυχή του, στον Κρητικό και στα συγγενικά του τραγούγια ή συγκίνηση γίνεται βαθύτερη, σιγανότερη, ενώ ή παρουσία της μορφής από γεγονός ύψώνεται σε μυστήριο, που έχει κυριέψει την ψυχή του ποιητή και την κάνει να τρέμη στα βάθη της ολάκερη από συγκίνηση». 30 Η άνοδος τούτη, από την άναρχία του άτόμου στη θέα των άντικειμενικών άξιων και από εκεί στη μυστική τους λατρεία, είναι ή πορεία ενός φυσικού δντος που εξελίσσεται βαθμιαία σε άνθρωπο. «Ποίηση είναι ιστορία ψυχής» είχε πει ο Άποστολάκης. Και την αλήθεια τούτης της φράσης την απέδειξε με την ιστορία της ψυχής του Σολωμού.

Συμπλήρωμα της δεύτερης αυτής μελέτης για τόν Σολωμό, ο Άποστολάκης θέλησε να είναι ή κριτική έπισκόπηση του έργου άλλων νέων Έλλήνων λογοτεχνών. Στα «Τραγούδια μας» αναλύει, έπειτα από τόν Σολωμό, τό έργο του Κάλβου 31 και σε χωριστή εργασία, που προφανώς προωριζόταν αρχικά να άποτελέσει συμπληρωματικό κεφάλαιο στο βιβλίο «Τά τραγούδια μας», τό έργο του Βαλαωρίτη. 32 Για τις μελέτες αυτές δέν χρειάζεται να γίνει εδώ λόγος διεξοδικός, γιατί οι θεμελιακές τους έννοιες είναι, άρνητικά διατυπωμένες, αυτές που γνωρίσαμε ήδη στην «Ποίηση στη ζωή μας» και στα «Τραγούδια μας». Τό μόνο που μπορεί να είπωθει ειδικά για τόν Κάλβο, είναι ότι εκείνος που θά ήθελε να άντικρούσει την έρμηνεία του Άποστολάκη, είναι άνάγκη ή να εργαστεί με την μέθοδο που γνωρίσαμε ήδη και να δείξει έτσι πως ο Άποστολάκης δέν μεταχειρίζεται σωστά τά ίδια του τά κριτήρια, ή να άντιπροβάλει στη μέθοδο του Άποστολάκη μιάν άλλη μέθοδο, έξ ίσου ίκανή να κρίνει τόν Κάλβο ως ποιητή. Έπιχειρήματα παρμένα από τις ιδέες του Κάλβου, ή από την γλωσσολογία, ούτε να δικαιώσουν, ούτε και να τόν καταδικάσουν μπορούνε ως ποιητή. Η ποίηση είναι κάτι διαφορετικό και από την κοσμοθεωρία και από τή γλωσσική συνέπεια ενός

συγγραφέα. Ὅσο γιὰ τὸν Βαλαωρίτη, και ἔδω ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ πατριωτισμός και ἄλλο ἢ ποίηση. Ἡ ἀνάλυση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου και τῆς τεχνικῆς τῶν τραγουδιῶν τοῦ Βαλαωρίτη δείχνει πὼς ὁ Βαλαωρίτης δὲν ἦταν ποιητής. Ἄλλο, ἂν ἦταν ἐνθουσιώδης ὕμνητής τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας και ἐθνικός ἀγωνιστής. Ὅπως οἱ ποιητικές του ἀστοχίες δὲν θίγουν τὴν δράση του τὴν ἐθνική, ἔτσι και ἡ ἐθνική του δράση δὲν δικαιώνει τίς ποιητικές του ἀστοχίες. Εἶναι εὐκόλη δουλειὰ νὰ λέγεται πὼς ὁ Ἀποστολάκης ἔβριξε ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδῶλα τοῦ ἔθνους ἢ νὰ μαζεύει ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Βαλαωρίτη τίς ἰδέες του και νὰ τίς προβάλλει ὡς αἰσθητικὸ ἐπιχείρημα· τὸ δύσκολο εἶναι νὰ ξαναπιάσεις ἓνα-ἓνα τὰ τραγούδια του και νὰ δικαιολογήσεις τὰ χαρακτηριστικά τους. Τελικὰ ἄλλωστε μιὰ τέτοια ἐργασία κάθε ἄλλο θὰ εἰδειχνε παρὰ πὼς ὁ Βαλαωρίτης εἶχε ἐπικοινωνήσει ἀληθινὰ μὲ τίς μορφές ποῦ βάλθηκε νὰ τραγουδήσει, ὅπως εἶχε ἐπικοινωνήσει και εἶχε ταυτισθεῖ μαζί τους ὁ Σολωμός. Γιατί οἱ ἀνάμιχτοι ἀφροὶ πατριωτισμοῦ και ἐρωτισμοῦ, οἱ νεκροφιλίες, ἡ λεπτομερειακὴ περιγραφή τῶν ἐξωτερικῶν βασάνων χωρὶς τὸ ἀνάλογο βάθος ψυχῆς, τὸ αὐθαίρετο ἐμφύχωμα λογιῆς-λογιῆς ἀντικειμένων, ἡ εὐχαρίστηση μὲ τὸ φριχτὸ ἀνατριχιαστικὸ, σιχαμένο, μ' ὅ,τι τέλος θυμίζει μνήμα, πτώματα και σκουλήκια, οἱ ὑπερβολές, και ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τραγουδιῶν τοῦ Βαλαωρίτη, ὅπως τὰ διαπιστώνει ὁ Ἀποστολάκης,⁴⁴ ποῦ πολὺ ἀμαυρώνουνε παρὰ ποῦ δοξάζουνε τὴν ἐθνική μας ἱστορία. Γιατί μὲ τὴν ψεύτικη ὑπερβολὴ και μὲ τὸν βιασμό τῆς κοινῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο τῶν ἀγωνιστῶν, ποῦ εἶναι βεβαιωμένο ἀπὸ τὴν ἱστορία, γίνεται ἀπίθανο κι ἀπίστευτο. Ἡ προβολὴ τους μέσα ἀπὸ τὸ λόγο μιᾶς καρδιᾶς ποῦ ἔφτασε μπροστὰ τους μὲ τὸν πόθο τῆς σωτηρίας της, εἶναι αὐτὴ και μόνη ἱκανὴ νὰ τοὺς δοξάσει και νὰ τοὺς κρατήσῃ μέσα στὸν κόσμο τοῦ πνεύματος ἀθάνατους.

Μὲ τὴ μελέτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀνοίχθηκε καινούριος τομέας στὴν συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀποστολάκη, μὲ πρῶτο καρπὸ τὰ «Δημοτικὰ τραγούδια».⁴⁵ Τὸ θέμα μένει πάντα τὸ ἴδιο, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἰδανικῆς μορφῆς τοῦ ποιητῆ, ἀλλάζει ὅμως τῶρα τὸ ὕλικὸ τῆς μελέτης. Πλάϊ στὸ Σολωμὸ, ποῦ ἔφτασε νὰ στερεώσῃ τὴν ψυχὴ του μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τοῦ πνεύματος, ὁ Ἀποστολάκης τοποθετεῖ τὸν λαϊκὸ τραγουδιστῆ, ποῦ πλάθει τὴ στερεότητα τοῦ λόγου του μέσα ἀπὸ τὴ στερεότητα τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς του. Ὅπως ὁ Σολωμός ἐδημιούργησε τίς μορφές τῆς ποίησής του ἀπὸ τὸν ἀνόπνωτο πόθο του νὰ γνωρίσῃ τὸν ἀνθρώπο, ἔτσι και ὁ λαϊκὸς τραγουδιστῆς ἐδημιούργησε τίς μορφές τῆς ποίησής

του ἀπὸ τὴν κατάφαση τῆς ἀνθρωπιᾶς. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ποῦ ὁ πρῶτος τυχαῖος ἀνεκέρυσε μεγάλο ποιητῆ τὸ στιχοπλόκο, ποῦ ὕψωναν στοὺς ἀρρωστιαρικούς ὤμους τους ἡ κούφια φήμη, ὁ κομματικὸς δημοτικισμός, οἱ ξενόφερτες τεχνοτροπίες και τὸ πνεῦμα τῆς «ομάδας», ὁ Ἀποστολάκης ἔβριξε στὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας τὸ γνήσιο λόγο τῆς ποίησης τοῦ Σολωμοῦ και τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Ἐδῶ εἶναι ὅλα ἀληθινὰ: Ἡ γλῶσσα δὲν πλάστηκε ἀπὸ γραμματικούς, ἀλλὰ ἀπὸ πόθο ζωῆς· ὁ ψυχικὸς κόσμος δὲν εἶναι μαζώματα ἀπὸ διαβάσματα ἢ ἀπὸ ἀνεμιαίους συναίσθηματισμούς, ἀλλὰ σταθερὸ σύνολο ἀξιών. Και ὁ ποιητής δὲν εἶναι τὸ ἄτομο ποῦ ξεφτίζει τὴ ζωὴ μὲ τίς ὀργανικὲς ἢ ψυχικὲς ἀνωμαλίες του, ἀλλὰ μιὰ προσωπικότητα ποῦ ἀγωνίζεται νὰ γνωρίσῃ τί εἶναι και γιατί εἶναι στὸν κόσμο. Στὸ βάθος λοιπὸν οἱ μελέτες γιὰ τὸ Σολωμὸ και γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή. Ἐκεῖνο ποῦ ἀλλάζει εἶναι τὸ ὕλικὸ τῆς μελέτης. Ὅπως ὅμως γύρω ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο τοῦ Σολωμοῦ εἶχαν συσπειρωθεῖ κατὰ καιροὺς λογιῆς-λογιῆς λογοτεχνίτες, ποῦ μὲ τὴν παρουσία τους ἀμαύρωναν τὴν εἰκόνα τῆς μορφῆς του, ἔτσι και στὸ δημοτικὸ τραγούδι ἐπάνω εἶχαν ἐπικαθήσει κατὰ καιροὺς προσθήκες, διορθώσεις και λογιῆς-λογιῆς ἄλλες λόγιες ἐπεμβάσεις, ποῦ μὲ τὴν παρουσία τους συσκοτίζαν και συσκοτίζουν τὸ πραγματικὸ τραγούδι τοῦ λαοῦ. Και ὅπως, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν καθαρὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Σολωμοῦ, χρειάστηκε ὁ Ἀποστολάκης νὰ ἐπεκταθεῖ στὸν αὐστηρὸ διαχωρισμὸ τῆς σοφίας ἀπὸ τὴ σοφιστεία, ἔτσι και γιὰ νὰ φτάσῃ στὴν ψυχὴ τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ χρειάστηκε νὰ τὸ ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τίς ἐπεμβάσεις τῶν λογίων συλλεκτῶν του. Μόνον ποῦ τούτῃ τὴ φορὰ τὰ κριτήρια τοῦ διαχωρισμοῦ ἔχουν περισσότερη πειθῶ ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τοὺς λογοτεχνίτες: Γιατί ἐκεῖ τὰ κριτήρια, αἰσθητικὰ καθὼς εἶναι, μπορεῖ, ἀπὸ ὄσους δὲν ἔχουνε τὴ δυνατότητα νὰ ἴδουν τὴν ποίηση ὡς πνεῦμα, νὰ εἰπωθοῦνε ὑποκειμενικὰ ἢ νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ προσωπικὴ κοσμοθεωρία. Στὸ δημοτικὸ τραγούδι ὅμως ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ προβληθεῖ, μιὰ και τὰ κριτήρια εἶναι παρμένα μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Ἐτσι ὅμως ἡ μελέτη τοῦ Ἀποστολάκη ἔγινε κατ' ἀνάγκην σὲ δυὸ κατευθύνσεις, γιατί ἐνῶ ζητοῦσε νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀπὸ τὰ ἐπιπρόσθετα λόγια στοιχεῖα του, ἔπρεπε μαζί νὰ ὀρίσῃ κι ὅλα τὴ διαφορά τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸ λόγιον τέχνασμα. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἦταν ἔως τότε ἡ θέμα λαογραφικῶν και ἱστορικῶν μελετῶν ἢ θύμα ἀνυπεύθυνης ὄρασιολογίας. Αἰσθητικὴ μελέτη του δὲν ὕπῆρχε καμμιά, γι' αὐτὸ και ὁ Ἀποστολάκης ἔπρεπε νὰ δουλέψῃ ταυτόχρονα και πρὸς τίς δυὸ κατευθύνσεις. Στὸ πρῶτο μέρος τῶν «Δημοτικῶν

τραγουδιών» εξετάζει τη «Συλλογή» του Ζαμπέλιου και τις «Έκλογές» του Πολίτη, σε χωριστά βιβλία αργότερα τη «Συλλογή» του Άραβαντινού,⁵⁵ και το «Τραγούδι της Αγιά Σοφιάς»⁵⁶ στις διάφορες παραλλαγές του, φαίνεται δε πώς είχε σκοπό να απλώσει αργότερα την έρευνά του και σε άλλες συλλογές. Η μελέτη του για το «Κλέφτικο τραγούδι»⁵⁷ είναι πιο πολύ αισθητική μελέτη παρά κριτική των πηγών, μ' όλο που δεν λείπει και αυτή, ενώ «Ο Κρουστάλλης και το δημοτικό τραγούδι»⁵⁸ είναι αντιπαράθεση του γνήσιου δημοτικού τραγουδιού και της διαστροφής του. Τα δημοσιεύματα αυτά είναι κριτική της παραδόσεως των δημοτικών τραγουδιών, με κριτήρια βγαλμένα από το δημοτικό τραγούδι. Φαινομενικά η μέθοδος αυτή έχει μέσα της μια λογική αντινομία, γιατί τα κριτήρια της επιλογής του γνήσιου κειμένου είναι παρμένα από το ίδιο το κείμενο. Ουσιαστικά όμως η αντινομία αυτή δεν υπάρχει, γιατί το λόγο και το λαϊκό δημιούργημα έχουν μεταξύ τους θεμελιακές διαφορές και στη γλώσσα και στην τεχνική και στο γενικό τους πνεύμα. Το δημοτικό τραγούδι, για ν' αναφέρω μερικές από τις πολυάριθμες διαπιστώσεις του Άποστολάκη, δεν έχει χασμωδίες, λέξεις από την καθαρεύουσα, μεγάλα λόγια ή περιττολογία θέματα, όπως του πουλιού που μιλάει, χρησιμοποιούνται όταν είναι να φανερωθεί κάτι σημαντικό, ή επανάληψη δεν ξαναλέει το ίδιο το πράγμα παρά φέρνει ολοένα πιο κοντά ώσπου στο τέλος το φανερώνει, ή αφήγηση ενός περιστατικού μιλάει από μόνη της και δεν χρειάζεται να μπαίνει στη μέση ο ποιητής και να κόβει την ιστορία με το αίσθημά του, οι αριθμοί δεν μπαίνουν για τη μαθηματική ή λογική αξία που έχει ο καθένας σχετικά μ' έναν άλλο, παρά για την αισθητική τους ζωντάνια, ο τοπικός προσδιορισμός είναι πάντα στην αρχή, γιατί ορίζοντας ο δημοτικός ποιητής τον τόπο είναι σαν να ξεχωρίζει δ,τι έχει να μάς διηγηθεί, από τον άλλο κόσμο, ο τόπος και ο χρόνος δεν παρουσιάζονται αφήρημένοι, όπως στα μαθηματικά, παρά πάντα σφιχτά ένωμένοι με κάποιο περιεχόμενο, με κάποιο περιστατικό — όλα τοῦτα, διαλεγμένα τυχαία έδω ανάμεσα σε πολυάριθμα άλλα που αναπτύσσει ο Άποστολάκης, αποτελούν κύρια γνωρίσματα του δημοτικού τραγουδιού και βοηθάνε έτσι να αποχωριστούν οι λόγους προσθήκες. Ένας συστηματικός επιστήμων θα ζητούσε βέβαια όλες αυτές οι σκόρπιες διαπιστώσεις στα διάφορα βιβλία του Άποστολάκη για τα δημοτικά τραγούδια να αυτονομηθούν από τη σύνδεση μαζί τους κριτική των συλλογών και να καταγραφούν σε έναιο σύστημα ποιητικής του λόγου του λαού. Τοῦτο θα ήταν βέβαια πολύτιμο, αλλά δεν ήταν εύκολο να γίνει από τον Άποστολάκη, που προχωρούσε αδιάκοπα στο θέμα του και συ-

νεχώς το έπλουτιζε με καινούριες διαπιστώσεις. Το «Κλέφτικο τραγούδι» αποτελεί από την άποψη τούτη σημαντικώτατη πρόοδο, που τη συνείσθησή της την έχει και ο ίδιος ο Άποστολάκης: «Έδω, κοντά στην κριτική των κειμένων, που είναι το πρώτο μέρος της μελέτης, γίνεται ξεχωριστός λόγος για το πνεύμα και για την τέχνη του κλέφτικου τραγουδιού, ενώ άλλοτε δ,τι γενικό είχα σκεφθῆ, το έλεγα άπάνω στην κριτική του κειμένου. Μεγαλώνει, τώρα, βέβαια, η ξαστεριά.»⁵⁹ Μέσα όμως στη φύση του θέματος παρά στον ίδιο τον Άποστολάκη βρίσκεται η άδυναμία να κατασκευασθεί μια ένιαία χαρακτηρισολογία του δημοτικού τραγουδιού, όπως αυτή που θα ζητούσε ο συστηματικός επιστήμων, γιατί ο θεωρητικός λόγος δεν θα μπορούσε να κλείσει μέσα του το εύρος της ζωής που έχουν τα δημοτικά τραγούδια: το εύρος τουῦτο θα μπορούσε να αποδοθεί και πάλι μορφικά, με ένα άλλο καλλιτέχνημα που θα ήταν ριζωμένο στο ίδιο έδαφος ζωής, όπως και τα δημοτικά τραγούδια, αλλά και που θα το θεωρούσε από τη σκοπιά τώρα του πνεύματος. Αυτό επέζητησε να πραγματοποιήσει ο Σολωμός και αυτού του μόχθου δόσημα είναι τα αποσπάσματα των τραγουδιών της τελευταίας του ποιητικής περιόδου. Άλλά και έτσι όμως, με τις σκόρπιες παρατηρήσεις του, ο Άποστολάκης έφερε ξανά στη ζωή μας το λόγο του δημοτικού τραγουδιού και έδωσε τη δυνατότητα, σε όσους θα ήσαν άξιοι να επικοινωνήσουν με το πνευματικό αυτό λογάρι, να βαθύνουν τη σκέψη τους και να όμορφύνουν την ψυχή τους.

Τούτο δεν έχει άπλή φιλολογική σημασία, όπως θα είχε αν κανένας άλλος μάς έδινε τα μέσα να γνωρίσουμε μιάν οποιαδήποτε από τις μορφές της ιστορίας του πνεύματος. Έχει έπιπλέον και σημασία έθνική, γιατί μελετώντας το δημοτικό τραγούδι, βαδίζουμε στο δρόμο της έθνικής μας αυτοσυνειδησίας, της γνωριμίας του έλληνικού έαυτού μας. Ο Άποστολάκης έπίστευε πως περισσότερο από δ,τι ο κλασσικός έλληνικός πολιτισμός, ο νέος έλληνικός είναι που μπορεί να μάς δώσει θεμέλια παιδείας, και τις άπόψεις του αυτές τις κράτησε με συνέπεια και με βαθύτητα πνεύματος. Δεν ήταν όμως ο πόθος έλληνογνωσίας που τον έφερε στη μελέτη του δημοτικού τραγουδιού, γιατί και η παιδεία της έποχής του και η γενικότερη εξέλιξη του νεοελληνικού πολιτισμού σε λιγοστούς έδωσε το δώρο να θρέψουνε τη νιότη τους με το δημοτικό τραγούδι: «Το θέμα της μελέτης είναι τα τραγούδια του λαού, όπως τα γνώρισα από τις συλλογές. Για γνωριμία ζωής ούτε λόγος να γίνεται και η περίσταση έλειπε και η ανατροφή του σχολείου και της κοινωνίας τ' αποξένωνε και τα πήγαινε μακριά μου. Κι αν ποτέ, σε πανηγύρι, τύχαινε ν' άκουσῆ δημοτικό τραγούδι, ούτε αὔτιά είχα και το

έσωτερικό μου ήτανε αδιάφορο. Άργά, πολύ άργά, όταν είχε πιά ξυπνήσει ή σκέψη κι άρχισα να λογαριάζω τὰ πλούτη ή τή φτώχεια τής ζωής, κ' εκείνης που ήτανε κληρονομιά καθώς κ' εκείνης που έρχότανε απ' έξω από τόν κόσμο κι από μέσα από τὰ έσωτάτα του είναι, τότε μονάχα άνανοήθηκα πως τὰ δημοτικά τραγούδια ήτανε ζωή λαχταριστή, που τήν είχα στερηθεί για κακό δικό μου· είχε πιά ξεραθεί ή πηγή με τὸ γλυκύτερο νάμα του κόσμου, ή πηγή από τὰ περασμένα». «Αλλά και έτσι, από τὸ δρόμο του πνεύματος που πήρε για να φτάσει στο δημοτικό τραγούδι ὁ Ἀποστολάκης, κατέκτησε έλληνικές, αίσθητικές και πνευματικές, αξίες από τις μεγαλύτερες που έδωσαν στον νέο έλληνισμό οι πνευματικοί του άνδρες. Ἡ σπορά τούτη βέβαια δεν κάρπισε άκόμη και δε φαίνεται πως είναι εύκολο να καρποφορήσει μιάν ήμέρα. Τὸ χῶμα τὸ σημερινὸ είναι άκόμη πιδ άχαμνὸ από ὅ,τι στα χρόνια τής νιότης του Ἀποστολάκη, γιατί ενώ τότε οι φορεῖς τής παιδείας, όσο κι αν δεν γνώριζαν τόν κόσμο του δημοτικού τραγουδιού, τὸν άγαπούσαν όμως και τὸν έσέβονταν, οι σημερινοί, μ' ἄλλο που λένε πως τὸν ξέρουνε και πως τὸν άγαπούνε, τὸν έχουνε καλύψει με λάσπη. Κανένας από τους Ἀττικιστές δεν είχε κάνει με τὸ δημοτικό τραγούδι τις άνοησίες του Κρυστάλλη και πολύ λιγώτερο βέβαια είχε διανοηθεί να άναμίξει, ὅπως γίνεται σήμερα, τις κακομοιριές τις δικές του, τις πολιτικές του πεποιθήσεις ή τὰ άποφόρια του εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ με τήν φύση του δημοτικού τραγουδιού. Χίλιες φορές καλύτερα να έμενε θαμμένος ὁ θησαυρὸς τής ψυχής του λαοῦ παρά να γίνει άντικείμενο λογοτεχνικής έπεξεργασίας από τους σημερινούς γυρολόγους που σηκώνουν ὁ καθένας στην πλάτη του κι από μιὰ πινακίδα φερμένη από τους άνέμους τής έποχής. Ὅσο όμως δύσκολα κι αν είναι τὰ χρόνια, ή έργασία του Ἀποστολάκη για τὸ δημοτικό τραγούδι δεν θα πάει χαμένη. Γιατί δεν είναι τυχαία ή άτομική ιδιοτροπία που τήν έδημιούργησε, αλλά ή θετική στροφή προς τή μορφή του άνθρώπου και προς τήν ψυχή τής Ἑλλάδας. «Συνεργός τής αλήθειας» και έδω ὁ Ἀποστολάκης, προσεκόμισε στην Ἑλλάδα τή μορφή τής ψυχής της. Και ή προσκομιδή αυτή έχει από μόνη της τήν εὐλογία του Θεοῦ.

Ἀπό τήν ύψηλή τούτη σκοπιά του άνθρώπου ὁ Ἀποστολάκης έκρινε ὄχι μόνο τή λογοτεχνία, αλλά και τὰ σπουδαιότερα άλλα φαινόμενα του πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τής νέας Ἑλλάδας. Στα βιβλία του, από τὸν «Βίο του Θωμά Καρλάιλ» έως τὸ «Κλέφτικο τραγούδι», υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές σε θεμελιακές έκδηλώσεις τής ζωής μας· σημασία δεν έχει αν συμφωνεί κανείς ή διαφωνεί είτε με μερικές από αὐ-

τές, είτε και με ὄλες μαζί. Ἐκείνο που θέλησε ὁ Ἀποστολάκης, ήταν να κρίνει τὰ ἐπὶ μέρος φαινόμενα από τή γενική σκοπιά του πνεύματος. Γι' αυτό και ή άποδοχή ή ή αντίκρουσή τους θα έχει σημασία μόνο όταν γίνει είτε από τήν ίδια, είτε από μιάν άλλη — αν υπάρχει — τὸ ίδιο γενική πνευματική αρχή. Ἰδέες για μερικώτερα ζητήματα μπορούμε να έχουμε ὄλοι μας. Ἀξία όμως και αλήθεια παίρνουν οι Ἰδέες αυτές όταν πηγάζουν από συνείδηση που έχει Ιεραρχήσει μέσα της τὰ πράγματα και που έχει έτσι τή δυνατότητα να άνάγει τὰ φαινόμενα στην άντικειμενικότητα του νοήματος τους. Με τὰ κριτήρια αυτά άντιμέτωπος ὁ Ἀποστολάκης τή νεοελληνική λογοτεχνία, τή λαογραφία, τὸ δημοτικισμό, τήν λόγια παράδοση, τήν προσπάθεια έπιστημονικής μελέτης τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, τήν έπικοινωνία των Ἑλλήνων με τὸ έξωτερικό και πολυάριθμα άλλα φαινόμενα τής ζωής στην Ἑλλάδα. Να επαναληφθοῦν έδώ οι γνώμες του για ὄλα τούτα τὰ θέματα, ούτε εύκολο είναι, ούτε και νόημα θα είχε. Μερικές από αυτές δεν χρειάζεται πιά σήμερα να λέγονται (ὅπως π. χ. ή κριτική των Ἰδεών που έφερε στην Ἑλλάδα ὁ Σκληρός), γιατί οι έκδηλώσεις στις ὁποῖες αναφέρονταν έχουν δημιουργήσει πιά σταθερές καταστάσεις· άλλες (ὅπως ή κριτική τής λόγιας παράδοσης) ήχουνε σήμερα υπερβολικά, (μπροστά στα κακά που φέρανε εκείνοι που ήλθαν ως διάδοχοι του λογιοτατισμοῦ)· άλλες πάλι (ὅπως ή έπίκριση τής λαογραφικής έπιστήμης) είναι προφανώς πολύ τολμηρές. Οι Ἰδέες όμως που άνέπτυξε ὁ Ἀποστολάκης γύρω από τήν έπιστημονική κίνηση στη χώρα μας είναι από εκείνες που θα πρέπει να τις έχουμε αδιάκοπα μπροστά μας και που με ὄσα και αν γίνουνε ή αν είπωθοῦνε δεν θα χάνουνε ποτέ τήν ισχύ τους». Οι Ἰδέες άλλωστε τούτες είναι μαζί και ή έρμηνεία τής πνευματικής συνεισφοράς του Ἀποστολάκη στον τόπο μας και στην έποχή μας. Ἐμείς έδώ στην Ἑλλάδα δεν μπορούμε να έπιζητήσουμε ή συμβολή μας στην έπιστήμη να έχει τὸ ίδιο νόημα με τήν έπιστήμη στις άλλες χώρες. «Χωρίς να μάς κατοφανή, πρέπει να έχουμε τὸ θάρρος να ὁμολογήσουμε πως ὁ τόπος μας με τήν έπιστήμη του είναι ή απόμακρη άχτή, ὅπου φάνουν τὰ κύματα τής ξένης σοφίας και ξεψυχάνε... Ὁ Ἕλληνας έπιστήμονας είναι τὸ τέλος τής ξένης κι ὄχι ή αρχή τής δικής μας σοφίας». Τι είδους θετική έπιστήμη μπορεί να καλλιεργηθεί έδώ στην Ἑλλάδα, όταν λείπουν τὰ έπιστημονικά εργαστήρια, αλλά και τὰ προβλήματα που άλλοῦ ανακύπτουν μέσα από τήν πολύχρονη, πολυπρόσωπη και άμεση έπικοινωνία με τὰ ίδια τὰ πράγματα; «Πως μπορεί να είναι σε θέση ὁ Ἕλληνας έπιστήμονας μερικές φορές να γράψη για τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τής ξένης έπιστήμης, αυτό δε σημαίνει τίποτε· μιὰ φορά:

τή δυσκολία τους ποτέ του δέν τήν αντίκρυσσε, τὰ ἤδρε λυμένα κι' ἔτσι λυμένα τὰ δίνει καί στούς ἄλλους. Ἡ δύναμή του φτάνει μονάχα δσο γιά νά δείξη τίς κατάχτησες, ὅπως λένε, τῆς ἐπιστήμης, τίς νίκες τῆς, τίς στενοχώριες τῆς ὁμῶς, τίς ἀπελπίσεις, τόν ἀγῶνα, τόν ἐχθρό δέν τόν δείχνει· διαλαλεῖ μονάχα τὸ γνωστὸ καί σκεπάζει τὸ ἀγνωστο, φανερώνει τὴν ἐξήγηση καί κρύβει τὴν ἀπορία». Ὅχι πῶς δέν μπορεῖ νά γίνει καί ἐδῶ θετική ἐπιστήμη. Ἀξία ὁμῶς θά ἔχει, ὅταν θά προσανατολιστεῖ ἄμεσα στή δική μας πραγματικότητα καί ὅταν θά εἶναι ἀπάντηση σέ προβλήματα πού βγαίνουν ἄμεσα ἀπὸ τὴ δική μας ζωὴ: «Πρέπει νά τὸ νοιώσουμε πῶς μονάχα σάν ἀρχίσουν οἱ Ἕλληνες ἐπιστήμονες νά δουλεύουν πραγματικά τὴν ἐπιστήμη τους γιά τοὺς Ἕλληνες μπορεῖ κανεὶς νά ἐλπίζη καλλιτέρεψη». Τί σημαίνει ἡ φράση τούτη, θά τὴν καταλάβει ὁ ἐπιστήμων ὀρθά, ὅταν ρωτήσῃ τὸν ἑαυτό του τί ἐνδιαφέρει τὸν ἴδιον καί τὸν τόπο του τὸ θέμα πού δουλεύει κάθε φορά καί ὅταν, τότε ἀκόμη περισσότερο, ἴδει τὴν προσωπικὴ σχέση πού ἔχει μὲ τὸ θέμα του, ξεχωρίζοντας ἔτσι, πῶς ἕνα εἰδικὸ ἐρώτημα πηγάζει ἀπὸ ἐνιαῖα σύλληψη τοῦ ὅλου καί πότε γράφεται γιά νά ἐξυπηρετήσῃ δευτερώτερους, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη σκοπούς. Οἱ ἐπιστήμες πού μποροῦν ἐδῶ στήν Ἑλλάδα νά καλλιεργηθοῦν μὲ ἀπόδοση καί μὲ ἀλήθεια εἶναι οἱ ἀνθρωπιστικές, γιατί μόνο αὐτὲς πηγάζουν ἀπὸ μεγάλη παράδοση καί μόνον αὐτὲς μποροῦν νά ἀπαντήσουν στὸ κύριο ἐρώτημα τῆς αἰώνιας ἐλληνικῆς ζωῆς, στὸ ἐρώτημα τοῦ τί εἶναι ὁ ἀνθρώπος. Ἡ ἐλληνικὴ φιλολογία, μὲ τὸ γενικώτερο περιεχόμενο τῆς λέξης, ὡς μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί ἡ φιλοσοφία, ὡς ἡ μέθοδος μελέτης τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δυὸ ἐκφράσεις τοῦ πνεύματος πού ἐδῶ στήν Ἑλλάδα καί μόνο ἐδῶ μποροῦν νά καλλιεργηθοῦν μὲ ἀπόδοση καί μὲ ἀλήθεια. Ἔτσι ἄλλωστε ἡ Ἑλλάδα θά ξαναπάρει τὴ θέση πού κρατοῦσε καί πού μπορεῖ πάντα νά κρατάει στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν γίνει δηλαδή ὄχι τὸ ἀπόηχο τῶν ξένων προβλημάτων, ἀλλὰ ὁ φύλακας καί ὁ δημιουργὸς τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνθρώπου, πού μόνη τὴν ὕψωσε ὡς σήμερα ὀρθία ἀνάμεσα στὰ ρέματα τῶν χρόνων καί τῶν λαῶν. «Στὴν Ἑλλάδα, δέν πρέπει νά τὸ κρύβουμε, ἐπιστήμονας ἀληθινὸς μόνον στή φιλολογία μποροῦσε νά γίνῃ καί νά ὑπάρξῃ γιατί ἡ σχέση μας μὲ τοὺς ἀρχαίους ἦταν ἕνα ζήτημα τῆς πραγματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, πού—κρίμας—τώρα μὲ τίς διαφορὲς νεωτεριστικὲς κινήσεις πάει νά λείψῃ, χωρὶς νά μῆ καί τίποτε ἄλλο στή θέση του. Τὴν καλλιέργεια τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ὁ τόπος ἀκόμη δέν τὴ σηκώνει... Γιατροὶ καί νομικροὶ γίνονται γιά ὠφέλεια, ἐνῶ φυσικοὶ ἐπιστήμονες σάν ἀρχοντοχωριάτες στολίζονται καί σκανδαλίζονται τὸν κόσμον... Ἡ λαογρα-

φία στὸν Πόλιτη ἦταν ἡ ὕψηλὴ κορυφὴ τῆς ζωῆς, πού ἔφτασε μὲ τὸν πόθο του νά γνωρίσῃ τοὺς ἀρχαίους· ἦταν ἡ ζωντανὴ ἀπόκριση ἐνὸς ἀντρα σὲ ζωντανὴ ἐρώτηση τῆς ζωῆς του... κι' ἔτσι ἀπ' ἄλλο δρόμο ἀπὸ ἐκεῖνο, πού πήραν οἱ Εὐρωπαῖοι συνάδελφοί του, ἔφτασε ὁ Πόλιτης νά γίνῃ ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἐργάτες μιᾶς καινούριας ἐπιστήμης». 49

Ἀπὸ τὴν ἴδια κίνηση ψυχῆς ἔγινε καί ὁ Ἀποστολάκης ὁ δημιουργὸς στὴ χώρα μας μιᾶς καινούριας ἐπιστήμης, τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τὰ βιβλία του γιά τὸ Σολωμὸ καί τὸ δημοτικὸ τραγούδι «ἦταν ἡ ζωντανὴ ἀπόκριση ἐνὸς ἀντρα σὲ ζωντανὴ ἐρώτηση τῆς ζωῆς του», στὴν ἐρώτηση ἂν ὁ νέος ἐλληνισμὸς «πορεύεται τὸ σωστὸ τὸ δρόμο, ἂν ζητᾷ καί ἂν προσπαθεῖ νά ζήσει στὸν κόσμον ἀπάνω σύμφωνα μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου...» 50 Ἄν βέβαια νεοελληνικὴ φιλολογία ἦταν νά μαζέψῃ μὲ δελτία καί μὲ παραπομπὲς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν τῶν νεοελλήνων λογοτεχνῶν, νά φέρῃ στὴ ζωὴ λογοτεχνίτες πού δέν ζοῦσαν καί ὅταν ἀκόμη ἐζοῦσαν, νά κάνει βιβλιογραφίες γιά τοὺς πιδὸ ἀσήμαντους στιχοπλόκους καί τοὺς ἀκόμη πιδὸ ἀσήμαντους κριτικούς τους, τότε βέβαια ὁ Ἀποστολάκης δέν ἔκανε νεοελληνικὴ φιλολογία. Ἐκανε κάτι πολὺ περισσότερο: Γυμνασμένος μὲ τὸ λόγο τῶν κλασσικῶν τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Εὐρώπης, ὕψωσε ἀνάμεσά μας τὸ ἀνάστημα τοῦ Σολωμοῦ καί τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστῆ καί μᾶς ἀπεκάλυψε τὸ πρόσωπο τοῦ γνήσιου λογοτέχνη. Ἔτσι ἔχουμε πιά ἀνάμεσά μας τὰ μέτρα πού χρειάζονται γιά νά ὀρίστῃ τὸ καλὸ καί τὸ κακὸ στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, μιὰ πρώτη στέρεη βάση γιά τὴν ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς.

Τὰ κριτήρια τῆς ἱεράρχησης αὐτῆς εἶναι ἀκλόνητα: Ὁ Ἀποστολάκης νοιάστηκε γιά τὴν ἀνοιξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί παραμέρισε—μὲ σκληρὴ ἐπίκριση, μὲ εἰρωνεία ἢ μὲ περιφρόνηση—ὁποιοδήποτε σοφίστημα παρουσιαζότανε ὡς ἔργο τοῦ λόγου. Ἀτόφια ψυχὴ ὅπως ἦταν, καί μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ περιφέρεια, οὔτε μέσα του οὔτε ἔξω του ἐπέτρεπε τὴ συνθηκολόγηση μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ πού κυκλοφορεῖ στὰ λογοτεχνικὰ πεζοδρόμια. Ἀρχαϊκὸς ἀπὸ τὴν καταγωγή του, ἔμεινε ἀρχαϊκὸς καί στίς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις του: Γιά τὸ καθαρὸ, ἀπαρτισμένο πνεῦμα του ἦταν ἀπαράδεχτὴ ἡ συμπαράθεση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιστῆ μὲ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ Καβάφη, τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὴ σύγχρονη στιχοπλοκία, τοῦ ἤθους τῆς πονεμένης δημιουργίας ἀπὸ τίς ρίζες τῆς ζωῆς μὲ τὰ ματαιόσπουδα ξεγυμνώματα τῆς κούφιας ἀτομικότητας. Οἱ ἐπικρίσεις του, καθὼς ἐστρέφονταν σὲ πρόσωπα πού κυκλοφοροῦσαν μαζί μας καί πού τὰ ὀνόματά τους τὰ συναντούσαμε καί τὰ συναντοῦμε κάθε ἡμέρα τυπωμένα, ἐνό-

χλησαν, ἔδυσαρέστησαν και ἐθύμωσαν πολλούς. Στὴν πνευματικὴ δμως ζωὴ και μάλιστα στὸν καιρὸ μας και στὸν τόπο μας δὲν πρέπει νὰ μὲνει χῶρος γιὰ συναισθημάτα: Τὸ ἔργο τοῦ Ἀποστολάκη ἦταν ἔργο παιδείας. Και ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν αὐτὴ σκοπιὰ δχι μόνο δικαιολογεῖται, ἀλλὰ και εἶναι χρέος ἠθικὸ ἢ ἐπικρίση — ἐπικρίση ποὺ στρέφεται ἐναντίον τῆς σοφιστείας και ὑπὲρ τῶν μητέρων ἰδεῶν. Ἡ ἱστοριοκρατούμενη συνείδηση θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογήσει τὰ πάντα στὴ λογοτεχνία τῆς νέας Ἑλλάδας. Ἀλλὰ ἡ παιδεία δὲν εἶναι ἱστορία και μάλιστα ἱστορία δικηγορικὴ, ποὺ ἔρχεται νὰ ὑπερασπίσει και νὰ δικαιώσει ὁ,τιδήποτε γράφεται και κυκλοφορεῖ σὲ τυπωμένο χαρτί.

Ἱστορία σημαίνει ἀξιολογία. Ὁ κόσμος ἀξίων τοῦ Ἀποστολάκη ἦταν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, οἱ κλασσικοὶ τῆς Εὐρώπης και ἡ ἀνοιξη τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τώρα ποὺ ἐπέρασε πιά ἐκεῖθε ἀπὸ τὴ ζωὴ και ἀναμετροῦμε τὸ λόγο του ἀνάμεσά μας, δλα φαίνονται πιά ταιριασμένα: Ἡ δωρικὴ του ἐμφάνιση, ἡ ἐμμονὴ του στὰ κλασσικὰ ἀρχαῖα και στὰ ἀρχαῖα νεοελληνικά, τὸ αἶτημα παιδείας ποὺ ἐδημιούργησε τὸ ἔργο του. Μέσα στὴ ρευστότητα και τὴν ἀοριστία τῆς ἐποχῆς μας, ἡ δωρικὴ αὐτὴ καταβολὴ μὲνει «κάτι τὸ ζωντανό, γιὰ τοὺς ζωντανούς. Ζωὴ αὐτὸ τὸ ἴδιο».

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1915-1916. Ὁ βίος τοῦ Θωμᾶ Καρλάτλ. I, Ἡ δοκιμασία, 19-36. II, Ἡ γνωριμία με τὸν Γκαίτε, 38-48. III, Στὴν ἐρημίαν, 69-85. IV, Δόξα, 120-130. V, Φλυαρίες, 131-141. VI, Ἡ Γερμανία, 141-154. VII, Ἐπίλογος, 195-205.
2. Ἐνθ. ἀν. 205.
3. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1919, 339 κ. ε.
4. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1916, 225-265.
5. Ἐνθ. ἀν. 225.
6. Ἐνθ. ἀν. 226.
7. Ἐνθ. ἀν. 248.
8. Ἐνθ. ἀν. 250.
9. Ἐνθ. ἀν. 251.
10. Ἐνθ. ἀν. 253.
11. Στὸ περιοδικὸ «Κριτικὴ και Ποίηση» 1919, 298-359.
12. Ἐνθ. ἀν. 306.
13. Ἐνθ. ἀν. 357.
14. «Ἡ Ποίηση στὴ ζωὴ μας» Ἀθήνα 1923, σελίδες 327 (Εἰσαγωγή 1-19, Ἡ συλλογὴ 20-92, Ὁ Σολωμὸς 93-327).
15. Ἐνθ. ἀν. 1-19.
16. Ἐνθ. ἀν. 1.
17. Ἐνθ. ἀν. 4.
18. Ἐνθ. ἀν. 89.
19. Χαρακτηριστικὰ γράφει ἀργότερα ὁ ἴδιος κρίνοντας μιὰ σειρά μελετῶν γραμμένων ἀπὸ περιέργεια: «Ὁ εἰδικὸς ἱστορικὸς ἀποδεικνύει στὴν ἱστορικὴ μελέτη του, με τὴ βοήθεια τῶν δελτίων του, ἀπὸ τὸ ληξιαρχεῖο, ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες και ἀπὸ ἄλλα δημόσια και ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, πὼς τὸ ἐκλεκτὸ μέλος γεννήθηκε ἀπὸ μάννα και πατέρα. Ἄν ὁ εἰδικὸς ἱστορικὸς εἶναι βαθὺς και διαθέτει και δεύτερη κασσέλα με δελτία, δὲ σταματᾷ ἐδῶ, τραβᾷ παραπέρα σὲ πῶς θαυμαστὸ συμπέρασμα και ἀποδεικνύει πὼς οἱ γονιοὶ τοῦ μακαρίτη εἶχανε κ' ἐκείναι τὴ δικὴ τους τὴ μάννα και τὸ δικὸ τους τὸν πατέρα. Τέλος, ἂν ὁ μακαρίτης ἔτυχε νὰ εἶναι πολὺ ἐκλεκτὸ μέλος, τότε οἱ εἰδικοὶ ἱστορικοὶ βάζουν τὰ δυνατὰ τους νὰ βροῦνε τὸν ἐκλεκτὸ πρόγονο και ὁ εἰδικώτερος, με τὰ περισσότερα κουτιά δελτία, τὸν ἀνακαλύπτει στὸν πάτο τοῦ τελευταίου κουτιοῦ κ' εὐθὺς γράφει μελέτη γιὰ τὴν ἀδελφὴ τῆς γιαγιάς τοῦ μακαρίτη και δείχνει πὼς ἦτανε femme inspiratrice. Με τὴν ἀνακάλυψη τοῦ διαλεχτοῦ προγόνου τελειώνει πιά κ' ἡ ἱστορία τοῦ μακαρίτη και μαζί ἀποκορυφώνεται και ἡ τεράστια ἐπίδραση στοὺς συγχρόνους του, σύμφωνα πάντα με τὸν φυσικὸ νόμο: «ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροδοσι πηγᾶν». «Τὸ κλέφτικο τραγοῦδι», «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις», 1945, 1085, 5.
20. «Τὰ Τραγοῦδια μας», Ἀθήνα 1934, σελίδες 365 (Εἰσαγωγή 5-9, Σολωμὸς I, 10-11, II, Ἡ ἐτοιμασία 12-59, Ἡ ἐπιτυχία 60-290, Κάλβος 291-365).
21. Ἐνθ. ἀν. 8.
22. Ἐνθ. ἀν. 8.

23. Ἐνθ. ἀν. 9.
24. Ἡ «ἐτοιμασία», κατὰ τὸν Ἀποστολάκη, τελειώνει στὴν «Ὠδὴ στὴ Σελήνη» και ἡ «ἐπιτυχία» ἀρχίζει ἀπὸ τὸν «Ἕγμνο στὴν Ἐλευθερία». Ὁ ἴδιος δμως προσθέτει, σελ. 11, ὅτι ἡ σειρά αὐτὴ εἶναι ἀξιολογικὴ και δχι χρονολογικὴ. Οἱ χρονολογικὲς πάντως μετατροπὲς σὲ ἀξιολογικὴ κλιμάκωση εἶναι ἐλάχιστες και ἀσήμαντες.
25. Ἐνθ. ἀν. 37.
26. Ἐνθ. ἀν. 77.
27. Ἐνθ. ἀν. 140.
28. Ἐνθ. ἀν. 234.
29. Ἐνθ. ἀν. 234.
30. Ἐνθ. ἀν. 235.
31. Ἐνθ. ἀν. 291-365.
32. «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης». Αἰσθητικὴ μελέτη, Ἀθήνα 1936, σελίδες 83 (Εἰσαγωγή 7-10, Ἡ γλῶσσα 10-15, Ἡ γλῶσσα στὴ θεωρία 15-25, Ἡ γλῶσσα στὴν πράξη 25-27, Τὸ ψυχικὸ περιεχόμενον 27-31, Τὸ τραγοῦδι τοῦ Βαλαωρίτη 31-61, Κέντρο δημιουργίας 62-80, Γενικὸς χαρακτηρισμὸς 81-83).
33. Ἐνθ. ἀν. 27 κ. ε.
34. «Τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια». Μέρος Α'. Οἱ συλλογές. Ἀθήνα 1929, σελίδες 332 (Τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι και ἡ μελέτη του 5-11, Ἡ συλλογὴ τοῦ Ζαμπέλιου 12-133, Οἱ «Ἐκλογές» τοῦ Πολίτη 134-273, Ὁ Πολίτης 274-325, Συμπλήρωμα 326-332).
35. Ἡ συλλογὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ. Τὸ κλέφτικο τραγοῦδι. Ἀθήνα 1941, σελίδες 63.
36. Τὸ τραγοῦδι τῆς Ἁγιά Σοφίας. Θεσσαλονίκη 1939, σελίδες 15.
37. Στὸ περιοδικὸ «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις» 1945-1946. «Τὸ Κλέφτικο Τραγοῦδι. Τὸ πνεῦμα και ἡ τέχνη του». Εἰσαγωγή, τεύχ. 18 (1945), 1081-1090, Κριτικὴ κειμένου, Α' Τεύχ. 5-6 (1946) 320-336, Κριτικὴ κειμένου, Β', τεύχ. 7-8 (1946) 425-437. Και στὸ τελευταῖο αὐτὸ δημοσίευσμά του ὁ Ἀποστολάκης δὲν εἶπε πὼς πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἐκδοσι τῶν δημοτικῶν τραγοῦδιῶν, καθὼς τὸ εἶχε ζητήσει στὴ διεξοδικὴ κριτικὴ του γιὰ «Τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια» ὁ Ἰωάννης Σκουτρίτης, Byzantinisch — Neugriechische Jahrbücher, 7 (1930) 499-514. Ἡ μέθοδος τοῦ Πολίτη εἶναι πιά φανερό πὼς δὲν ἦταν ἡ δέουσα. Αὐτὸ δμως κάνει ἀκόμη πῶς ἀναγκαῖα τὴν ἀναζήτησι τῆς ὀρθῆς μεθόδου και εἶναι κρίμα ποὺ δὲν θέλησε ἢ δὲν μπόρεσε ὁ Ἀποστολάκης νὰ ἀναπτύξει τὶς σχετικὲς ἀπόψεις του.
38. Ὁ Κρυστάλλης και τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, Θεσσαλονίκη 1937, σελίδες 68.
39. «Τὸ Κλέφτικο τραγοῦδι», Εἰσαγωγή, Ἐνθ. ἀν. 1081.
40. Ἐνθ. ἀν. 1084.
41. Κυρίως στὸ βιβλίον «Τὰ δημοτικὰ τραγοῦδια», 308, 2.
42. «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας», 24, 1.
43. «Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας», 1

ΒΑΣ. Λ.